

PAPYRUS

ÆGYPTOLOGISK TIDSSKRIFT

Indhold

PAPYRUS 36. årgang nr.1 2016

Amenhotep IV's kartoucher på blok over grundlæggelsesdepot. Copyright The Egypt Exploration Society.

- 4** **Amenhotep IV's tempel i Sesebi**
Lise Manniche
- 20** **Øjeblikket og flodhesten:
Om oldægyptiske tidsopfattelser**
Rune Nyord
- 28** **De romerske mumieportrætters
historie og funktion**
Louise Alkjær
- 36** **Tutankhamon-konference i Cairo**
Tine Bagh
- 38** **Den hierosymbolske indskrift
på Rundetårn**
Thomas Christiansen
- 42** **Siden Sidst**
Louise Alkjær

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær er cand. mag. i ægyptologi

Tine Bagh, cand. mag. og PhD, er museumsinspektør på Glyptoteket

Lise Manniche, mag. art. og PhD, er tidligere ekstern lektor på ToRS, Københavns Universitet

Rune Nyord er dr. phil. i ægyptologi, Carlsberg-stipendiat og Fellow på Christ's College, Cambridge

Thomas Christiansen er MA og PhD-studerende i ægyptologi

ENGLISH ABSTRACTS

The temple of Amenhotep IV at Sesebi

Lise Manniche

The temple at Sesebi in Northern Sudan was founded by Amenhotep IV on a site already developed by his predecessors. It was summarily described by early travellers, and two brief excavation reports appeared after work carried out by the Egypt Exploration Society in 1936-1937. In recent years the EES has once more been active on the site, but a full publication is yet to come. Inspired by a visit to the area earlier this year, and with an additional visit to the EES archives in London, the author describes the temple and attempts to define the motivations for Amenhotep IV to continue his father's building projects in Upper Nubia.

Moment and hippopotamus: on ancient Egyptian concepts of time

Rune Nyord

Some aspects of Egyptian conceptions of time are explored through analysis of the expressions *ḥ'w*, '(life)time, period' and *ꜥt*, 'moment, impulse', illustrating the interplay between chronological and non-chronological facets of meaning. It is suggested that the hippopotamus head used as determinative of the latter word can be understood with reference to Egyptian views of this

animal as a concrete manifestation of the creative force of the Nile flood, and hence a tangible image of the combination of time and ontology inherent in the meaning of the word.

The history and use of Roman mummy portraits

Louise Alkjær

Mummy portraits are exquisite examples of Roman portrait painting which has survived in better condition in the dry, Egyptian environment than in Rome itself. After careful restoration work ten of the eleven mummy portraits in the Ny Carlsberg Glyptotek are now once more on display in the basement mummy room of the museum. This provided an opportunity for the author to review the discovery and history of mummy portraits and discuss their use.

The hierosymbolical inscription on the Round Tower in Copenhagen

Thomas Christiansen

This prominent example of the building programme of king Christian IV (1577-1648) in the centre of Copenhagen is decorated with a cryptic inscription. Thomas Christiansen introduces its author, Thomas Bang, the first Danish Egyptologist and a contemporary of Athanasius Kircher.

PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Afdelingen
ToRS

Københavns Universitet Amager
Karen Blixensvej 4, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside

www.daes.dk

DÆS e-mail

mail@daes.dk

Papyrus e-mail

lise@mannique.org

Bestyrelse

Else Steenberg (sekretær)

Louise Alkjær

Merete Allen Jensen

Tine Bagh (formand)

Diana H. Barfod (kasserer)

Bo Dahl Hermansen

Paul John Frandsen

Mette Gregersen (næstformand)

Ole Herslund

Mette Holst

Lise Manniche (Papyrusredaktør)

Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)

Bo Dahl Hermansen

Elin Rand Nielsen

Anne Zeeberg

Grafisk medarbejder

Merete Allen Jensen

Tryk

P.E. Offset, Varde

Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg. Eftertryk kun tilladt
med skriftlig tilladelse fra redak-
tion og forfattere.

ISSN 0903-4714

Omslagsbillede

Forsiden: Sesebi-templet set fra
vest. Foto Pia Adamsen.

Bagsiden: Sesebi-templet set fra
øst. Foto Ivar Aagaard Hansen.

Redaktionelt

Medlemmer af DÆS er rejselystne. I årenes løb har vi besøgt både mere og mindre tilgængelige steder i Ægypten, og når muligheden bød sig, har vi foretaget museumsrejser til mange samlinger og særudstillinger af ægyptisk kunst i Europa og for nylig også i USA. Sudan havde længe stået på ønskesedlen, men i mange år var det umuligt på grund af problemer med at få visum til landet. Da formand Tine i 2014 kunne begive sig af sted for at forberede sin udstilling om Kawa og Meroe på Glyptoteket, stod det klart, at nu var tiden kommet. Redaktøren fik involveret vores faste rejsearrangør Atlantis Rejser og Italian Tourism Company i Khartoum, og vi samlede en liste over interesserede deltagere. Da turen (som var ganske pebret) lå klar, kom der på 2½ time 15 definitive tilmeldinger. To dage efter var den udsolgt, og i januar tog redaktøren af sted med sin gruppe af forventningsfulde deltagere.

Det blev en overvældende succes på helt nyt territorium. Alt gik efter planen, og et ekstra plus var, at vi uden for programmet fik mulighed for at besøge Amenhotep IV's tempel i Sesebi, bygget inden han skiftede navn til Akhnaten. På stedet opstod der en del spørgsmål, der ikke var fuldt afklaret hjemmefra. Det kan rejselederen nu råde bod på med den foreliggende artikel i dette nummer af Papyrus, baseret på det vi så, på de foreliggende publikationer, på uddgivent materiale i Egypt Exploration Society i London og på en samtale med Kate Spence i Cambridge, som nu arbejder for EES på stedet og står for den endelige publikation af templet og den omkringliggende by.

Rune Nyord i Cambridge beskæftiger sig med vanskelige emner inden for ægyptisk religion og begrebshistorie. Heldigvis for os er han i stand til at formulere sig på enkelt og klart dansk, så at selv de mest komplicerede emner bliver forståelige. Her drejer det sig om tidsbegreber. De to betegnelser for "evighed" er jo ofte blevet søgt forklaret, så nu har han taget fat på to andre ord om tid, der viser sig at have en betydning, der går ud over den, vi kan finde i ordbøgerne. Ægypternes klassificeringer viser sig ofte at være noget anderledes, end det vi med vores moderne, vestlige baggrund forventer.

En nyopstilling af Glyptotekets nyrestaurerede mumieportrætter inspirerede Louise Alkjær til at se på portrætternes anskaffelse, historie og formål. Samtidig gav det en mulighed for at reproducere fotografier af Glyptotekets fotograf, Ole Haupt, hvis smukke billeder ofte har kunnet ses i vores blad, altid stillet til rådighed uden beregning fra Glyptoteket.

Thomas Christiansen runder af med nogle betragtninger over den kryptiske udsmykning øverst oppe på Rundetårn, som trækker en forbindelse tilbage til Danmarks første ægyptolog.

LM

NB

Fra og med Papyrus 36/2 2016, dvs. til jul, vil udsendelse af Papyrus foregå med en ny postomdel. Der var mange penge at spare! Det medfører, at det supplerende materiale med mødekalendar mm. skal adskilles fra selve bladet og udsendes digitalt. *De medlemmer, der ikke har adgang til internettet, bedes derfor henvende sig til DÆS (personligt, pr telefon, sms eller andet) for at få materialet sendt med almindelig post.* Vi opfordrer også alle til at tilmelde sig vores elektroniske nyhedsbrev.

Amenhotep IV's TEMPEL i Sesebi

Lise
Manniche

I det 18. dynasti markerede faraonerne sig med faste bosættelser i Nubien ikke blot i området nord for 2. katarakt, hvor de store fæstninger fra Mellemste Rige dannede en markant barriere, men også længere oppe ad floden i Øvre Nubien, det nuværende Sudan. Mest synlig var Amenhotep III, der jo også havde 38 regeringsår at disponere over – en hel generation. Af hans tempel i Soleb, der dels etablerede hans status som gud i Nubien, dels fejrede hans regeringsjubilæer, står stadig en del murværk og søjler tilbage, og de fornemme vædderskulpturer fra alléen blev genanvendt andetsteds og endte til sidst på museer i Khartoum, Berlin og London. Yderligere anlagde kongen 12 km mod syd i Sedeinga et tempel til ære for sin dronning Teje, som her spiller Hathors rolle (et koncept senere kopieret af Ramesses II i det lille tempel i Abu Simbel).

Udover at avle en efterkommer og føre krig var en af en konges vigtigste opgaver at bygge templer for sammen med guden at opretholde verdensordenen. Arkitektur var den tids mest effektive medium at udtrykke sig i. Et tempel var et gigantisk "statement", der også gav plads til detaljen. I den allerførste del af sin regeringstid fortsatte Amenhotep IV/Akhnaten mange af sin fars projekter og påbegyndte endda sine egne efter samme retningslinjer. Det varede dog kun kort tid, måske blot nogle måneder, inden han tog de markante strømninger op, der lå i tiden, og primært koncentrerede sig om en enkelt guddom, Ra-Harakhti, især i dens solskive-

aspekt.¹ Det demonstreres mest præcist ved anvendelsen af byggesten i et håndterbart format (*talatat*) i hans byggeri i Karnak Øst. Dette fylder nu så meget i vores opfattelse af tiden inden "udflytningen til provinsen" og den egentlige Amarna-tid, at det overskygger det han havde gang i andetsteds, blandt andet i Øvre Nubien.

Sesi/Sesebi

Navnet Sesebi synes at være et produkt af nogle tidlige ægyptologers fantasi, men det er kommet for at blive. De lokale kalder stedet Sesi, og bjerget nær det hedder da også Gebel Sesi.² Distriktet omkring

- 1 John Baines, 'The dawn of the Amarna Age', i Eric H. Cline og David O'Connor (red.), *Amenhotep III: Perspectives on his Reign*, University of Michigan 1998, s. 271-312.
- 2 Herbert W. Fairman, 'Preliminary report on the excavations at Sesebi (Sudla) and Amara West, Anglo-Egyptian Sudan, 1937-8', *Journal of Egyptian Archaeology* 24, 1938, s. 151-152. Lepsius bruger i 1844 både Sese og Sesebi.

Fig. 1
Templet
og dets
podium set
fra sydvest.
Foto Pia
Adamsen.

byen hedder Sudla. Det drejer sig om en lokalitet på vestbredden af Nilen i det nuværende Sudan, på landkortet omkring 230 km fra grænsen ved Wadi Halfa, men for bare 100 år siden, hvor man gerne rejste ad floden, var det et meget fjernt og vanskeligt tilgængeligt område midt mellem den 2. og den 3. katarakt. Omkring 200 m fra Nilen ligger et sjældent besøgt tempel, som hverken er fuldstændigt udgravet eller komplet publiceret.³ Der er dog håb i sigte, for i de sidste otte år har Egypt Exploration Society flere gange arbejdet på stedet under ledelse af Kate Spence fra Cambridge. Den foreliggende artikel er baseret på allerede udgivet materiale samt upublicerede dokumenter fra EES' udgravninger i

1936-1937. I denne forbindelse er det mest templets arkitektur og udsmykning, der er relevant, og det tilkommer Kate Spence selv at give det endelige svar på nogle af de spørgsmål, der tages op her.

Området omfatter et byanlæg omgivet af en 4,60 m tyk, rektangulær lerstensmur, der stadig er ganske velbevaret. Kun mod øst er den ødelagt, til dels på grund af skader fra kraftig regn (der er tydelige spor af forsøg på at dræne grunden). Adgang til byen var gennem en port i hver side af muren, hvoraf den største lå mod vest, længst væk fra floden. Her blev der funder fire baser, formodentlig til statuer?⁴ Der må have ligget en vigtig færdselsåre her i ørkenranden. I det nordvestlige hjørne af byen står de tre resterende søjler fra et tredelt tempel [fig. 1] med indgang mod øst samt, tæt på porten mod nord, et

3 Under en rejse med 17 medlemmer af DÆS i januar 2016 var templet ikke på den planlagte rute, men det lykkedes at inkludere det alligevel. På stedet opstod der mange ubesvarlige spørgsmål, som måtte undersøges efter hjemkomsten, hvilket bl.a. nødvendiggjorde et besøg i arkiverne i Egypt Exploration Society i London i april. Tak til Carl Graves for at give mig adgang til de relevante dokumenter.

4 Fairman, *op. cit.*, s. 152.

Fig. 2 En sjældent reproduceret tegning af Cailliaud. Fra *Voyage*, pl. VII.

Fig. 3 Templet tegnet af Georg Erbkam 1844. Fra Lepsius, *Denkmäler*, pl. 119.

lille separat tempel oprindelig på en vest-øst akse.⁵ Fund af grundlæggelsesdepoter⁶ viser, at Amenhotep IV var ansvarlig for at tage initiativet til dette byggeri, men det var ikke ham, der udvalgte stedet, da der er tegn på tidligere aktivitet her bl.a. i form af potteskår og skulpturfragmenter. I omegnen ligger det stenbrud med nubisk sandsten, der skaffede materialet til templet, og der er yderligere spor af udvinning af mineraler (guld?), hvilket kan have været årsagen til, at der overhovedet opstod en lille by på dette sted. En gravplads ligger vest for byen. Byen synes at være blevet forladt under eller efter Rameses II. Selv om der er fundet potteskår fra 25. dynasti, ser det ud som om, at aktiviteterne på det tidspunkt foregik i fæstningen ved Gebel Sesi 1 km nord for byen.

- 5 Beskrivelser af scener og fund samt ældre bibliografi: B. Porter og R.L.B. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Texts, Reliefs and Painting, VII Nubia, the Deserts and outside Egypt*, Oxford 1952/1975, s. 172-173 (online <http://www.griffith.ox.ac.uk/topbib/pdf/pm7.pdf>). Breasteds fascinerende reportage om hans ekspedition til Øvre Nubien ligger også online: <https://ia801609.us.archive.org/15/items/jstor-528002/528002.pdf>. Hans besøg i Sesebi 1907 omtales på s. 51-82. For nyere publikationer se Aylward M. Blackman, 'Preliminary report on the excavations at Sesebi, Northern Province, Anglo-Egyptian Sudan 1936-37', *Journal of Egyptian Archaeology* 23, 1937, s. 145-151; Fairman, *op. cit.*, s. 151-154; Karl Zauzich, 'Sesebi', *Lexikon der Ägyptologie* V, 1984, kol. 888-889; Kate Spence m. fl., 'Fieldwork at Sesebi, 2009', *Sudan & Nubia Bulletin* no. 13, 2009, s. 38-46 (online); Kate Spence og Pamela Rose, 'New fieldwork at Sesebi', *Egyptian Archaeology* 35, 2009, s. 21-24; Kate Spence og Pamela Rose, 'Fieldwork at Sesebi 2010', i J.R. Anderson og D.A. Welsby (red.), *The Fourth Cataract and Beyond. Proceedings of the Twelfth International Conference for Nubian Studies, London 2010*, Leuven 2014, s. 409-416; Kate Spence m.fl., 'Sesebi 2011', *Sudan and Nubia Bulletin* no. 15, 2011, s. 34-38; Kate Spence, 'Sesebi before Akhenaten' (i trykken).
- 6 Brooklyn 38.555 + tavle med indskrift Sudan National Museum 3316-27; Blackman, *op. cit.*, s. 148 og pl. XVII,1; Fairman, *op. cit.*, s. 153-154.

Nyere historie

Templet i Sesebi blev først observeret af Frédéric Cailliaud under hans rejse til Meroe i 1821, og en tegning, plan og opmåling af en søjle blev publiceret i hans store værk [fig. 2].⁷ I hælene på ham fulgte Linant de Bellefonds, udsendt af William Banks for at udforske den del af Sudan, som de ikke havde nået under deres første rejse i 1816. Karl Lepsius' ekspedition udførte d. 4. og 5. juli 1844 en plan over den tilgængelige del af byen og templet, to tegninger af motiver på søjlerne samt en farvelagt tegning af de fire undersætsige søjler med palme-kapitæler, der endnu stod på dette tidspunkt [fig. 3].⁸ Da Henry Breasted fra Oriental Institute i Chicago besøgte stedet på to stormomsuste dage (21. – 22. januar 1907), var den ene søjle, der allerede hælder lidt på tegningen i Cailliauds og Lepsius' publikationer, forsvundet, men reliefferne på de tre resterende var i betydeligt bedre stand end de er i dag. Aylward M. Blackman og Herbert W. Fairman udgravede en del af byen i vinteren 1936-1937, og Fairman fortsatte senere på året i 1937. En detaljeret udgivelse af dette arbejde er ikke udkommet, kun de ovennævnte foreløbige rapporter med planer og nogle illustrationer, men alle deres feltnoter, fotografier og tegninger ligger i Egypt Exploration Society i London. Foreløbige undersøgelser af byen og omegnen er som ovenfor nævnt siden 2008 blevet udført af Spence m.fl. Uautoriserede "udgravninger" i vinteren 2010-2011 har voldt en del skade (se nedenfor).

Templerne

De tre sammenhængende templer, i hovedtrækkene opbygget efter det gængse modul fra Nye Rige, har indgang mod øst [fig. 4].⁹ De står på grund planeret med jord iblandet sandstensskærver, hvilket gjorde det nødvendigt med et solidt fundament for at støtte bygninger med loft af tunge stenblokke. En pylon

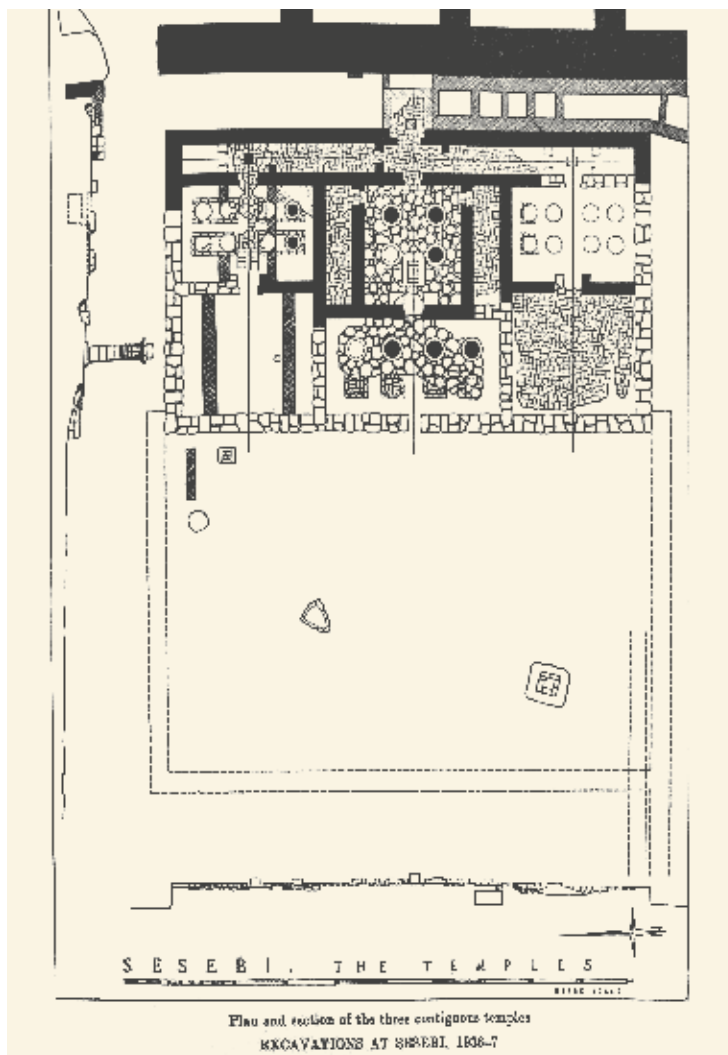

Fig. 4

Plan over templet. Fra Blackman, pl. XIV.

eller anden markering af indgangene er forsvundet, men den fælles forgård var omgivet af massive mure af sten. Den måler 48,20 i bredden og 31,50 m i længden øst-vest. Tempelbygningerne står på et podium af fire mure bygget af store sandstensblokke (nogle så store som 200 x 90 x 50 cm) og yderligere fundamenter af samme sten under de enkelte mure. Hulrummene imellem blev fyldt op med grus og skærver. Søjlerne blev sat på individuelle fundamenter. Podiet rejser sig over den skrånende grund i en højde af 50 cm mod øst og 120 cm mod vest (hvor en åbning fører et stykke ind under bygningen lige t.h. for templets inderste bagvæg, se fig. 1).¹⁰ I gulvet ses genbrug af mange

7 *Voyage à Méroé...*, Paris 1826, II, pl. VI, VII; *Texte* I, s. 386-390 (kaldt Sesech).

8 Lepsius, *Denkmäler* I, pl. 119.; III, 149 I,m,n.

9 Spence, *op. cit.* 2009, s. 43 oplyser, at der er flere unøjagtigheder i denne plan.

10 Denne omtales ikke af Blackman og Fairman. Under et møde i Cambridge i april foreslog Spence, at det var et nyere tiltag.

Fig. 5

Rester af de fire søjler på forhøjningen i den inderste hal. Foto PA.

ufuldendte søjletromler fra et tidligere opgivet projekt på stedet. Stenene (nubisk sandsten af middelmådig kvalitet) kom fra en nærliggende wadi og blev tilhugget nordvest for byen, hvor store bunker afhuggede skærver stadig kan ses, og man kan ligefrem se et spor, hvor stenene er blevet slæbt hen mod byens nordlige port.¹¹

Når man byggede et tempel, var det vigtigt at for-evige byherrens identitet et sted, hvor vidnesbyrdet ville vare evigt, og hvad var mere sikkert end at lægge en besked under gulvet i form af et “grundlæggelsesdepot”, bestående af rituelle genstande og fremfor alt byherrens navn. Intakte grundlæggelsesdepoter blev fundet i to små gruber under henholdsvis det nordvestlige og sydvestlige hjørne af templet. To fajanceplader og en skarabæ bærer indskrifter med “Amenhotep – gud – Thebens hersker”. En stor, blå fajanceskarabæ med en særlig indskrift vil blive omtalt nedenfor. Andre småting har “Neferkheprura”, Amenhotep IV/Akhnatens prænomen. Yderligere var der andre effekter, som typisk findes i denne sammenhæng, såsom modelredskaber, omkring 100 små krukker og spredte perler. I den følgende sæson blev der fundet yderligere to sæt intakte depoter, det ene under det sydøstlige hjørne af sydturen. De var dækket af en

11 Spence og Rose i *Egyptian Archaeology* 35 med foto af de genanvendte søjletromler s. 23 og billede af wadi'en s. 24; Spence, Rose m. fl., 2009, fig. 1 med planen fra 1930'erne indsat.

Fig. 6 Den nordlige søjle. Foto PA.

flise (formodentlig den, der udgør vignetten på vores s. 2), på hvis underside stod Amenhotep IV's navn, som også fandtes på tavler og skarabæer i gruben. Det fjerde depot lå midt i byen i flugt med templets sydmur, hvor der tilsyneladende ikke (længere) stod nogen bygning.¹² Enkelte dele af disse depoter og andre fund fra Sesebi kan nu ses i det nubiske rum på British Museum.

Det midterste tempel

består af en ydre søjlehal, oprindelig med 2 x 4 søjler stående på tværs, hvoraf kun de tre bageste står tilbage. Den nordligste af de forreste var den, der også blev set af Cailliaud og Lepsius.¹³ Bagved, på et let hævet niveau, stod 2 x 2 søjler, hvortil en rampe med lave trin fører op [fig. 5]. Den nederste del af tre af disse søjler og basen af den fjerde kan endnu ses på stedet. Den side af søjlerne i den ydre

12 Se n. 6 ovenfor. Sådanne depoter kan nedlægges på mange forskellige steder under en bygning: Bernadette Letellier, ‘Gründungsbeigabe’ i *Lexikon der Ägyptologie* II, 1976, kol. 910-912 med henvisning til Sesebi kol. 911, n. 21 og 43.

13 Udover Lepsius, *Denkmäler* III, pl. 119 se også *Text* i, s. 244.

Fig. 7 Den midterste søjle th. Foto PA.

Fig. 8 Den midterste søjle tv. Foto PA.

Fig. 9 Udsmykning på den midterste søjle. Fra Breasted, fig. 45.

hal, der vender ind mod kapellets midterakse, udsmykkede Amenhotep IV med gengivelser af sig selv og Nefertiti ofrende til Aten i Amarna-tidens stil. Efter kongens død blev scenerne hårdhændet udhugget og resterne dækket af et lag puds, der hvor Amenhotep IV's egne håndværkere havde udhugget forsænket relief i den bløde sandsten. Dels på stenen, dels i pudsen fik Sethos I udhugget et nyt billedprogram i lavt relief. Reliefferne har lidt under over 100 års erosion af sand og vind og en del nyere graffiti, men fotografier og tegninger i Breasteds rapport fra 1907 hjælper til at rekonstruere nogle af detaljerne. Udsmykningen ligger således i to lag (A og B), og det er i denne sammenhæng primært de originale fra Amenhotep IV's tid, der er af interesse. I Egypt Exploration Society ligger "squeezes" fra 1936-1937 af dele af søjlernes udsmykning (en papmaché-masse, der blev trykket ned over relief for at ende som et aftryk i form af et let, stift ark).

Nordlige søjle [fig. 6], jf. Breasted fig. e-h, 40.

A Sethos I med solskiven *bḥdti* hængende over hovedet og fulgt af sin kongelige ka ofrer vin til Khnum (*sic* Breasted, der kopierede spor af gudens navn).

B Der er kun spor af Amenhotep IV's dybthuggede solskive.

Midterste søjle [fig. 7, 8, 9]. Breasted, fig. b, c, d, 38, 39, 45, 46.

A Sethos I med solskive over sig ofrer vin til Amon-Ra og Ptah (? at dømme efter hans hænders position). Til gengæld skænker guden ham "alle fremmedlande under dine sandaler".

B Under figuren af Sethos I ses t.h. tydeligt omridset af Amenhotep IV. Et udraderet område bag ham viser, at Nefertiti også stod her. T.v. ses spor af begge.

Fig. 10 Den sydlige søjle th.
Foto PA.

Fig. 11 Den sydlige søjle th.
Fra Breasted fig. 41.

Fig. 12 Den sydlige søjle th.
Aftryk i EES med konturer
indtegnet med blyant. Copyright
The Egypt Exploration Society.

Sydlige søjle. Breasted, fig. a, 36, 37 og 41, 42, 43; Lepsius, *Denkmäler* III, pl. 141 n og *Text* v, s. 243.

A til højre [fig. 13]: Sethos I ofrer røgelse(?) til Amon-Ra og Mut (kun titler og dele af kroner bevareret).

A til venstre: to dobbeltfjer over Sethos I's kartouche.

B til højre [fig. 10, 11]: Amenhotep IV med Nedreægyptens krone fulgt af Nefertiti ofrer salve til solskiven. Af dronningen ses kun underbenene, mens det meste af kongens figur kan anes. Af aftrykket fra 1936-1937 fremgår det, at der er foretaget rettelser i både kronen og uræusslangen [fig. 12].

B til venstre [fig. 13, 14, 15]: Af kongen står kun spor af Øvreægyptens krone og en stump af hans kartouche tilbage, fulgt af *di 'nh nhh* "... givet liv evindeligt". Nefertiti er hugget ud, men hendes lange, beskrivende titulatur er næsten intakt. Sådanne udsagn om dronningen følges altid af "herskerinde over De To Lande, Nefertiti, liv evigt (*dt*) og evindeligt (*nhh*)", og de er ganske i stil med dem, man finder om hende i embedsmandsgravene i Amarna.¹⁴

14 Norman de Garis Davies, *The Rock Tombs of El-Amarna*, London 1903-1908. Panehesy: II, s. 14 (tv), pl. VII, s. 14 (th), pl. VIII; Huya: III, s. 7, pl. XVIII; Api: IV, s. 20, pl. XXXI; Ay: VI, s. 29, pl. XXV (jf. også en nu forsvunden indskrift s.18, Lepsius, *Denkmäler*, *Text* ii, 142). Jf. også indskriften på en balustrade fra det store palads i el-Amarna, nu i The Brooklyn Museum 41.82: Cyril Aldred, *Akhenaten and Nefertiti*, New York 1973, kat. nr. 18.

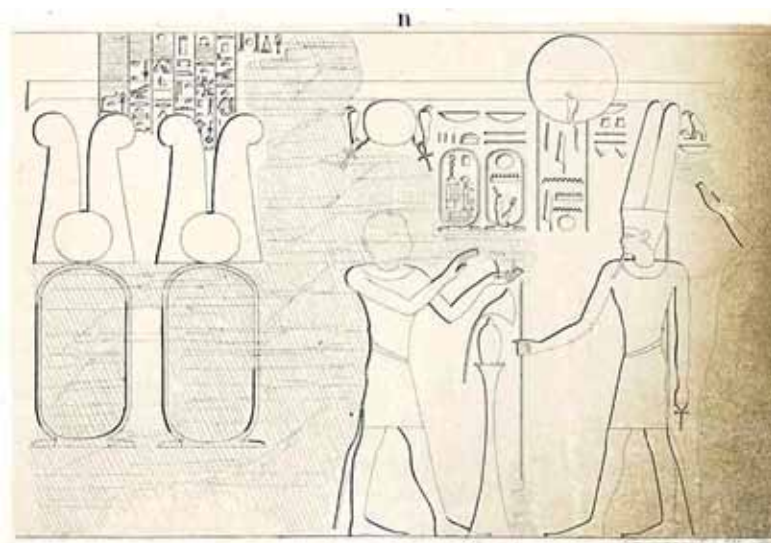
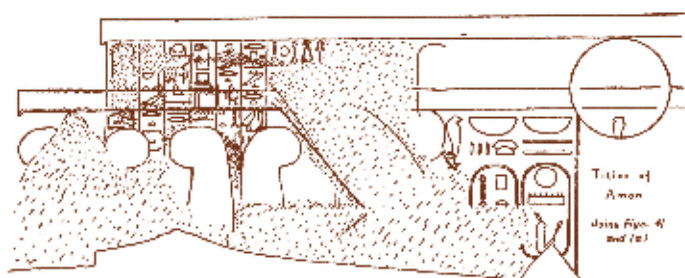

Fig. 13 Den sydlige søjle. Fra Lepsius, *Denkmäler III*, pl. 141n.

Fig. 14 Den sydlige søjle. Fra Breasted, fig. 42.

Fig. 15 Den sydlige søjle tv. Aftryk i EES med konturer indtegnet med blyant. Copyright The Egypt Exploration Society.

*iri p^ct wrt ḥsw ...[bnrt?] mrwt ḥnwt rsw mḥw
[mḥ?] ḥ m stī.[s]^b [ḥnm?^c] i3mr^d kb mrwt(?)^e ḥmt
nsw wrt mrt.f Nfrtiti ḥnh dt*

“Arveprinsesse, stor af gunst, ...[sød?] af kærlighed, herskerinde over Syden og Norden, [som fylder?] paladset med (sin) duft, som knytter sig til(?) ynde, som mangedobler (sin) kærlighed, store kongelige gemalinde, som han elsker...[Nefertiti], liv evigt”

- a fra de to eksempler i Huyas grav og et hos Ay samt balustraden i paladset
- b Huyas grav har “som fylder paladset med sin glans” (*nfrw*)
- c således i Ays grav (modsat Breasteds horisonttegn). Lepsius’ er utydeligt
- d med Breasteds sivblad erstattet af træet. Ordet findes hos Api, Ay og to gange hos Huyas, og udtrykket forekommer allerede på en talatat i Karnak
- e *b* i *kb* “mangedoble” mangler i Breasteds kopi, men Apis grav har samme udtryk

At denne tradition med at beskrive dronningen også var nået til det fjerne Øvre Nubien bekræftes af en talatat fra et tempel i Dokki Gel nær Kerma, nu i museet i Kerma. Den hører utvivlsomt sammen med tre andre blokke samme sted med udsmykning i meget stor målestok, der viser Nefertitis naosfor-

mede sistrum. På blokken [fig. 16] kan netop læses ordene *...hsw nb i3mt... p3 Itn3... mrt.f nbt t3wy* “... (stor af) gunst, herskerinde over ynde,...(elsket af den levende) Aten... (stor kongelig gemalinde) som han elsker, herskerinde over de to lande... [Nefer-titi]”

a Ays grav har *mrrt p3 Itn 3nh*, “elsket af den levende Aten”.

Lepsius giver ingen oplysninger om den fjerde, nu forsvundne, søjles eventuelle udsmykning. Søjlerne baser blev dekoreret med bagbundne fanger, ikke blot nubiske, men også de fjerne, traditionelle asiater [fig. 17].¹⁵

Sanktuaret længst inde skyldes i sin nuværende, ganske ødelagte, form tydeligvis en ombygning af Sethos I med tilføjelser af Ramesses II (hvis navne forekommer her). Ikke blot udsmykningen, men hele templet blev renoveret efter Amarna-tiden med sten af ringere kvalitet, og sanktuaret blev tilsyneladende rykket tilbage mod vest. Her stod der rester af en piedestal til et naos. På begge sider af sanktuaret lå der to lange rum, begge med adgang gennem en dør fra sanktuarets inderste. I den vestlige, inderste del af det nordlige rum, lige op ad muren mod det nordlige tempel, var der nedgang til en nu utilgængelig krypt, som måske er det mest interessante element i templet i Sesebi. Den vil blive præsenteret nedenfor.

De flankerende templer

I de to templer mod nord og syd er den ydre hypostylhal erstattet af en gård med mur omkring, og de

15 Nogle af disse blev også kopieret af Lepsius, *Denkmäler* III, pl. 141 l,m. Mange kan være taget fra det omfattende “katalog” i Amenhotep III’s tempel i Soleb.

Fig. 17 Midterste søjles base med asiatic fange. Foto LM.

Fig. 16 Talatat fra Dokki Gel, nu i museet i Kerma. Foto LM.

2 x 4 søjler er rykket ind og udgør en indre søjlehal. I det sydlige tempel, hvor sektioner af de to nordlige søjler endnu rager op [fig. 18] ses også en rampe op til disse fire midterste søjler, som er forbundet af murværk i hele hallens længde. Gården synes gjort smallere med to mure. Et fragment af en dørkarm bærer gudinden Muts navn, hvilket antyder, at de to andre templer i den restaurerede fase fra 19. dynasti kan have været helliget Amon-Ra og Khons. Her var der også rester af en piedestal til et gudeskrin med spor af Ramesses II’s navn, men det er tydeligvis hugget over et tidligere, som må have været Amenhotep IV’s. Ved det nordlige tempel blev der under nyere udgravninger i 2009 af Egypt Exploration Society fundet omkring 100 fragmenter af Sethos I’s vægudsmykning. I flere tilfælde er det synligt, at det er foregået efter udradering af tidligere relieffer.¹⁶

De tre templer synes at have haft en fælles, fortløbende mur til at afgrænse det hellige område mod den fælles gård mod øst. Alle vægge har formodentlig været udsmykket med relieffer, som blev destrueret efter Akhnatens død.

Hvem var de tre templer viet til?

Da Sethos I’s restaurering af de tre templer ganske ændrede de afbildede aktørers identitet, om end ikke nødvendigvis deres handlinger, vil de fundne

16 Spence og Rose, *op. cit.*, s. 24 og to fotos s. 23.

Fig. 18 To søjlestumper i det nordlige tempel. Foto PA.

Fig. 19 Plan over soltemplet. LM fra Blackman, pl. XIII.

Fig. 20 Soltemplet fotograferet i 1936-1937. Copyright The Egypt Exploration Society.

fragmenter ikke blive inkluderet her.¹⁷ Der er intet tilbage af udsmykningen i de tre sanktuarer, men da den må have været kompatibel med den, der blev udført på midtertemplets søjler, sandsynligvis på et senere tidspunkt, er udvalget af muligheder begrænset.

Den første guddom, der trænger sig på, er guden Nebmaatra, herre over Nubien, som blev tilbedt i Amenhotep III's tempel i Soleb, ikke bare af denne konge selv, men også af hans søn, både under hans oprindelige navn Amenhotep og i den ændrede form: Akhnaten. Den anden stærke kandidat er Ra-Harakhti i hans menneskeskikkelse med falkehovede, som han optræder både på talatat og på store blokke fundet i den 10. pylon i Karnak, hvor han har Atens fulde "didaktiske" navn, som kort efter blev anbragt i den dobbelte kartouche. Den tredje kunne være Amon-Ra i en af de lokale nubiske former, han optræder i. Selv Amon fra Karnak ville være en mulighed. På en af blokkene fra den 10. pylon i Karnak ses han ryg mod ryg med Ra-Harakhti (i hans fulde navn med Aten inkluderet)

på den selv samme blok. Hvis dette arrangement har været korrekt i Karnak, er der formelt intet til hinder for, at det også har været tilfældet i Sesebi, i hvert fald i den allerførste fase af byggeriet.

Soltemplet

Soltemplet¹⁸ lå lidt for sig selv i den nordlige del af byen lige inden for byporten, orienteret vest-øst [fig. 19, 20]. Det blev lagt på et 2 m højt podium på 11,70 m², hvortil en trappe førte op fra vest. Nedsænket i podiet lå en gård, hvorfra en balustrade med hulkel og rundstav førte op til en øvre gård.

18 Kaldt "nordtemplet" af Spence og Rose s. 43 med fund af fragmenter pl. 7; de sammenligner det med bygninger i Amarna. Blackman, *op. cit.*, s. 147-148, pl. XVI,3.

17 Ud over dørkarmen og de ovennævnte små fragmenter fra restaureringen fundet for nylig stammer et par løse blokke fra området herfra: 1) Louvre E 15661 med et hoved af Amon-Ra fra en sandstensdørkarm, senere genbrugt i midtertemplets nordmur; 2) Louvre 15595, et 55 cm højt sandstensrelief med skulderen af en konge med den blå krone (at dømme efter placeringen af båndet bagved sammenlignet med Amenhotep III i Soleb), fulgt af en dronning med kohorn og solskive, der holder to palmeribber med et vedhæng. Fundstedet angives ikke.

Fig. 20 Blok med to nubiere Brooklyn 37.413. Fra udstillingskataloget: *Nubia. Los reinos del Nilo en Sudan*, kat. nr. 8.

Altret ville således være vendt mod den opgående sol. Orienteringen blev ændret, formodentlig under Sethos I, og der blev anlagt en ny trappe og søjlegård på østsiden samt en mur omkring det hele. At ophavsmanden til templets vestlige del er Amenhotep IV fremgår af, at murene i modsætning til de øvrige har været bestrøget med puds og dermed "slettet". Yderligere blev der her fundet en blok med rester af Atens navn, dækket af det samme puds. Dette navn var blevet formuleret omkring år 2 eller 3. Denne bygning kan ses som en forløber for de templer, der senere blev bygget i Amarna ("sunshade temples"). Dronning Teje havde sådan et der.

Her blev også fundet et sandstensrelief (nu Brooklyn 37.413) med en spektakulær afbildning af hovederne af to nubiske krigere med store øringer [fig. 21].¹⁹ Den ene har lagt armen om halsen på den anden. Konteksten må være en scene med tilfangede nubiere som f.eks. dem, der er så levende gengivet i Horemhebs grav i Sakkara, hvor de sidder meget tæt sammen ansigt til ansigt. Nogle af ansigtstrækkene svarer til dem, der ses på baserne af de tre søjler i det midterste tempel.

¹⁹ Udstillet i Barcelona i 2003, *Nubia. Los reinos del Nilo en Sudan*, kat. nr. 8 med tekst af Richard Fazzini.

Datering

Det er påfaldende, at der ikke er spor af, at der har været anvendt talatat i byggeriet. Amenhotep IV havde ellers fået hugget sandsten i Gebel Silsile i løbet af det første år af sin regeringstid, og talatat af den lokale sandsten blev anvendt i rigt mål i (udateret) byggeri i Gebel Barkal²⁰ og også i Dokki Gel nær Kerma.²¹ Den mest nærliggende konklusion er, at det nye format simpelthen ikke var blevet implementeret så langt mod syd, hvilket igen tyder på, at de første faser af byggeriet i Sesebi er foregået i begyndelsen af kongens regering.²²

²⁰ Omkring 40.000 udekorede blokke ligger som fundament under senere byggerier, se Timothy Kendall, 'Talatat Architecture at Jebel Barkal: Report of the NCAM Mission 2008-2009', *Sudan & Nubia Bulletin* no. 13, 2009, s. 2-16 (online).

²¹ Dominique Valbelle, 'Egyptians on the Middle Nile', i Derek A. Welsby og Julie R. Anderson (red.), *Sudan. Ancient Treasures. An Exhibition of Recent Discoveries from the Sudan National Museum*, London 2004, s. 92-99, især s. 97-98 med s. 111 og (s. 98) med henvisning til udgravningsrapporter, der også ligger online (se 1999 og frem).

²² Nye udgravninger kan fremdrage talatat, og der er også den mulighed, at disse mindre blokke er blevet fjernet og anvendt til andre formål andetsteds som f. eks. i byggeriet i Dokki Gel.

Ved anlægningen af et tempel vil bygmestrene almindeligvis begynde med den bagerste del, sanktuaret, og arbejde sig frem mod indgangen, der vil blive markeret af en pylon. At dømme efter den praksis, der gjaldt for udsmykning af kongegrave, vil udsmykning blive påbegyndt så snart en væg var klar. Vi kan derfor forestille os, at sanktuaret er blevet udsmykket først i den traditionelle stil. Udsmykning af tempelernes vægge er gået tabt, men den synes dog som nævnt at have eksisteret. De mange bærende søjler viser, at der var tale om traditionelle, lukkede rum. Udsmykningen af søjlerne er tydeligvis kommet til efter stilskiftet: på søjlerne i midterkapellet er den bevaret i tilstrækkelig grad til at vi kan genkende motiver i klassisk Amarna-stil med kongeparret, der tilbeder Aten. Nefertitis tilstedeværelse markerer det tidligste tidspunkt, hvor denne udsmykning kan være udført, for hun dukker først op på scenen omkring år 2/3 af Amenhotep IV's regering, samtidig med afholdelsen af *sed*-festen og overgangen til den nye stil.

Under udgravning af et af de tre store lagerrum langs vestmuren i det sydvestlige hjørne af byen fandt Fairman et lille ca. 7 cm bredt relief af sort granit, der afbilder to piger med armene om hinanden (nu SNM 3266) [fig. 22].²³ Det viser, at udsmykning i hvert fald stod på/var korrekt til Maketaten var født, dvs. den foregik i den periode, hvor byggeaktiviteten i Karnak var på sit højeste: mellem jubilæet i år 2/3 og udflytningen til Amarna fra og med år 5.

To fragmenter af en granitstele med Nefertitis udraderede kartoucher og Meritatens navn blev også fundet i området, men detaljer foreligger ikke.²⁴ Derimod findes der blandt fotografierne i Egypt Explora-

tion Society to andre upublicerede(?) fragmenter, hvoraf det ene viser Akhnatens skærf og underben med sandaler og tæer i fin, rendyrket Amarnastil og en kvindelig (ikke-kongelig?) figur i lille målestok foran et offerbord.²⁵

Soltemplet, hvor et fragment af vægudsmykning med Atens (tidlige) navn blev fundet, er formodentlig blevet bygget, da de tre andre templer stod færdige, og der er opstået et kultisk behov for et afgrænset rum, der lod solens stråler være mere effektivt til stede end i et rum med loft.

Templets formål

Amenhotep III's særlige forkærlighed for solær guddommelig status havde vist sig omkring hans første regeringsjubilæum i år 30, hvor han kalder sig Nebmaatra *itn t̥hn* "glitrende solskive" og dermed ser sig som en synlig manifestation af solguden Ra-Atum, som kan have haft sin egen kult.²⁶ Dette tilnavn inspirerede også hans søn og efterfølger, for han lagde navn til en blå fajanceskarabæ med teksten Nefer-kheprura *t̥hn mi itn*, som endda blev valgt til at udgøre en del af grundlæggelsesdepoterne her i

Fig. 21
Skarabæ fra grundlæggelsesdepot. Tegning af LM fra Blackman, pl. XVII,2.

Fig. 22 To prinsesser. Copyright The Egypt Exploration Society.

25 Foto SES_36_0006 og 7.

26 J.R. Harris, 'Aten min fader', *Papyrus* 25/1, 2005, s. 21-25 især s. 22. Se også kommentar af Rune Nyord, 'Akhenatons religion', i Lise Manniche og Bo Dahl Hermansen (red.), *Fokus på Amarna. Akhenaton og Nefertitis univers*, Århus 2009, s. 118 og Baines, *op. cit.*, s. 291, 292, 294, som dog kalder solskiven for en parallel til Amenhotep IV's "symbolske fader". Om *sed*-festen se J.R. Harris, 'Amenhotep 4.s tronfølge', *Papyrus* 25/2, 2005, s. 4-11.

23 Fairman, *op. cit.*, s. 152.

24 Porter og Moss, *op. cit.*, p. 174.

Sesebi [fig. 23]. Hvor Amenhotep III er “den glitrende Aten”, vender Neferkheprura udtrykket om og tilføjer *mi*, hvilket snarere end identitet understreger parallelitet (“Neferkheprura glitrer som Aten”), endnu et skridt på vej til den guddommelige status, han allerede kort og effektivt havde etableret ved at inkludere *ntr hk³ w³st* “gud, hersker over Theben” i sin kartouche.

En del af svaret på spørgsmålet om templets formål kan findes i valget af palmesøjler i stedet for papyrussøjler. Palmesøjler kendtes i Gamle Rige (f.eks. i Unas’ daltempel), men derpå gik de af brug for så at blive genoplivet i Soleb under Amenhotep III. Fællesnævneren er dyrkelse af kongen, specifikt i hans tætte relation til solen. Ved at vælge netop disse søjler har man givet guden i templet en kulisser, der i arkitektonisk format afspejler dens identitet.²⁷ Dermed er der lagt et spor, der peger på, at midtertemplet var tiltænkt en royal person. Resten af svaret skal måske findes under gulvet i det samme tempel.

Kryptens udseende

Alle de synlige relieffer, der kunne bringe Amenhotep IV’s kætteriske tanker i erindring, blev udraderet af hans efterfølgere. Under gulvet i det midterste tempel er der ganske sparsomme rester af den allerførste fase af hans byggeri, som også blev udhugget i oldtiden, men det kan ikke udelukkes, at noget af det foregik som en del af kongens egen renovering (jf. fig. 5, hvor nedgangen må ligge bag de to søjlebaser tv, omtrent der hvor der nu sidder hvid puds på muren, og planen fig. 4, hvor krypten ses i snit fra henholdsvis syd og øst). Blackman skriver:

“Den mest interessante begivenhed i hele sæsonen fandt sted den 14. januar (1937). Mens arbejderne var i gang med at rydde grus og skærver fra det midterste tempel, blev der fundet en lille skakt i gulvet i det rum, der ligger på nordsiden af den indre søjlehal.

27 Arielle P. Kozloff og Betsy M. Bryan (red.), *Egypt’s Dazzling Sun. Amenhotep III and His World*, Cleveland 1992, s. 388-389 med henvisning til H.W. Müller, ‘The Architecture of Ancient Egypt’ i Seton Lloyd og Hans W. Müller, *Ancient Architecture*, New York 1986, s. 118.

Tre meget uregelmæssige trin på østsiden af skakten gav adgang til en lav døråbning, der førte til et kammer bygget i templets podium. Denne krypt måler 2,75 m fra nord til syd, 2,67 m fra øst til vest og er 1,30 m høj, idet afstanden fra templet, som det ligger under, er 1,90 m. Dens vægge er udsmykket med relieffer med Amenhotep IV (undertiden med dronningen) siddende sammen med forskellige ægyptiske guder, hvoriblandt Geb, Shu, Osiris(?) og Me’et-Ra. Relieffernes motiver og deres stil, som er i den sædvanlige stil fra det 18. dynasti, ikke fra Amarna-tiden, antyder, at krypten og dens relieffer ligesom grundlæggelsesdepoterne stammer fra inden Amenhotep IV’s 6. regeringsår.²⁸

Blackman tilføjer, at han kopierede relieffer og indskrifter i krypten, men de blev ikke offentliggjort. Aftegninger på pergamentpapir i 1:1 (“tracings”) foreligger i arkiverne i Egypt Exploration Society i London.²⁹ De er udført under vanskelige forhold i det snævre, mørke rum, og nogle ark er forsvundet. Udsmykningen er hugget som forlæg ind i stenblokkene og er derefter blevet dækket af et lag gips, hvori scenerne har fået en sidste tilretning. I vinteren 2010-2011 trængte ubudne gæster ned i krypten og fjernede nogle af blokkene i væggene og beskadigede dermed en del af udsmykningen, der delvis var udført på gipsen. Stumperne blev reddet og forsøgt sat sammen igen, og den resterende udsmykning blev kopieret på acetat.³⁰ Af de eksisterende tegninger fra 1937 fremgår det, at udsmykningen også dengang var meget ramponeret.

Sammen med en udsmykket krypt i templet i Buhen er denne det tidligste og eneste andet eksempel på en krypt fra 18. dynasti. Kun fem af de talrige kendte templer med krypter har udsmykning, og den i Sesebi er den eneste tidligere end det 25.

28 Blackman, *op. cit.*, s. 148-149.

29 Disse tegninger afventer publikation af Kate Spence og hendes kolleger og kan derfor ikke afbildes her, kun beskrives.

30 Se en kort rapport af Kate Spence i *Sudan and Nubia Bulletin* no. 15, 2011, s. 36 med et enkelt foto.

dynasti.³¹ Det lille rum er ca. 130 cm højt. Der er indgang i den nordlige del af østvæggen ad tre groft tilhugne trin fra en skakt i gulvet. Udsmykningen er indrammet af en grundlinje for neden og en *khoker*-frise for oven. Østvæggen har en smal og en bredere scene (*sic* Spence), hvorimod de andre vægge har fire scener hver. Dette fremgår dels af nummeringen af tegningerne, dels af de papirmanchetter, der i Egypt Exploration Society var rullet om hver tegning, men som i nogle tilfælde nu er skilt fra deres indhold. Tegningerne af hver væg synes nummereret fra højre mod venstre(?). Motiverne er i alle scenerne en konge med eller uden en dronning foran en guddom, alle siddende på gængse, kubiske gudetroner. På nord-, syd- og vestvæggen viser mindst to af scenerne på hver væg en konge og en dronning siddende ved siden af hinanden (afbildet således at dronningen sidder lidt bag (i alle tilfælde til højre) for kongen, hvis fødder, hvor de refter, er afbildet lidt overlappende den foransiddende guds. Der tegner sig således et flow hen imod guderne i scenerne, der går fra højre side af indgangen og rundt om alle tre vægge til østväggens to scener, hvor i hvert fald den ene er orienteret modsat.³²

Alle kartoucher er udhugget til ukendelighed, men de traditionelle efterskrifter er i nogle tilfælde bevaret: “givet liv som Ra for evigt”, “givet al helse” eller det alment gyldige “perfekte gud, herre over de to lande”, og en enkelt gang “herre over ritualer” og “herre over kampkraft, udvalgt af Ra”. På grund af den systematiske udhugning kan der ikke være nogen tvivl om, at den skamferede konge

var Amenhotep IV. Dronningen ved hans side har ingen af Nefertitis karakteristika, men derimod i et tilfælde dronning Tejes flade hovedbeklædning (“modus”) uden de høje fjer (her udelukket af pladshensyn). Kongen er derfor afbildet med sin mor, ligesom det er tilfældet i et andet tidligt monument: Kheruefs grav i Theben. På grund af dens beliggenhed har der været taget højde for krypten, da templets plan først blev udformet. Den er udsmykket på et tidspunkt, hvor Nefertiti endnu ikke officielt var inde i billedet,³³ og hvor kongens kvindelige ledsager var hans mor.

Kongen (med eller uden sin mor) er afbildet foran et udvalg af guder. To er nogenlunde intakte, men uden bevarede navne:

- På sydvæggen (S.4) sidder en gud med *atef*-krone og vandrette vædderhorn. Af teksten, skrevet som hørende til de to kongelige, refterer “... Nubien. Jeg skænker dig...” Over guden ses baser af to kartoucher. Af denne årsag, og fordi denne krone bæres af enten Osiris (jf. Blackmans “Osiris?”) eller en konge, tyder det på, at det drejer sig om en død, guddommeliggjort konge, som næppe kan være nogen anden end Amenhotep III.
- På nordvæggen (N.2) optræder en gud uden andre kendetegn end et *nemes*-hovedklæde og et gudeskæg. Bogstavet *w* og tilnavnet “store [gud?], himlens herre” kunne tyde på, at der er tale om lys- og luftguden *Shu* (jf. Blackmans “Shu”). Som i tilfældet med Teje tillod pladsen her ikke den fjer, eller de fire fjer, som denne gud ellers har på hovedet. Også templet i Soleb har et billede af Shu med *nemes* uden fjer.³⁴
- Yderst til højre på samme ark [N.1?] ses en flig af skulder, paryk og solskive med kobra af en

31 Claude Traunecker, ‘Krypta’, *Lexikon der Ägyptologie* III, 1980, kol. 823-830. Det er måske mere end et tilfælde, at nogle af husene i byen er forsynet med en kælder? Disse er hvidkalkede og blev dækket med en lem af sten. I en af dem blev fundet en stor fajanceskarabæ med Amenhotep III’s navn (Fairman i Blackman, *op. cit.*, s. 150).

32 Teknikken med at sortere og forsøge at anbringe de løse tracings på væggene i et nu utilgængeligt rum minder om den, denne forfatter anvendte ved udarbejdelsen af “forsvundne grave” i den thebanske nekropol i 1980’erne. Mht Sesebi var det en stor hjælp at have rummets dimensioner (fra Blackman) og oplysning om indgangens placering og antallet af scener på østvæggen (mundtligt fra Spence april 2016).

33 J.R. Harris, ‘Amenhotpes 4.s tronfølge’, *Papyrus* 25/2, 2005, s. 4-11 med citat om Nefertiti som “stor kongelig gemalinde” s. 7. Nefertiti optræder ikke som stor kgl. gemalinde i nogen af de thebanske grave. Jf. J.R. Harris, ‘Apropos Nefertiti (1). Hvem var Nefertiti?’, *Papyrus* 28/1, 2008 s. 12-17, især s. 15.

34 M. Schiff Giorgini m. fl., *Le temple de Soleb I-VI*, Cairo 1965-2003, vol. V, pl. 103.

gud, der sandsynligvis er Ra (evt. Ra-Harakhti), især i betragtning af, at et fotografi taget af Spence³⁵ netop viser denne gud i sin skitserede udformning.

- Østvæggen (E.2) har en fremstilling lidt bredere end de øvrige i krypten af konge + gud, her siddende med et offerbord mellem sig med teksten “offermarker” oven over. Over guden, der her ses til højre, står “Amun-Ra, herre over Nubien”.³⁶
- På vestvæggen (W.3) er der rester af en guddom med hieroglyffen *b* bevaret. Det kan være Blackman’s “Geb”.
- Et sted læste Blackman “Me’et-Ra”, hvilket dog må være en fejlfortolkning af Amenhotep III’s prænomen. Det drejer sig utvivlsomt om “Nebmaatras herre over Nubien”.³⁷ Amenhotep III havde kreeret guden Nebmaatras efter et af sine regeringsjubilæer, specielt med nubierne som målgruppe, for guden får et passende tilnavn: “herre over *t3-sti* (Nubien)”. I Soleb bliver denne gud tilbudt både af Amenhotep III selv og hans søn, også efter dennes navneskift til Akhnaten. I sin ikonografi (menneske med vædderhorn buet om ørerne, kronet af månesegl og solskive) kan guden Nebmaatras referere til legenden om solgudens øje, til Khons og til Amon-Ra.

Kryptens formål

Blackmans udgravningsdagbog består af maskinskrivne sider sat ind i en holder. Sært nok er netop de sider, der angår krypten, forsvundet, så vi har ikke flere oplysninger fra arbejdet her i 1937. En krypt har ingen propagandaværdi. Hensigten med en krypt i et tempel er at skjule noget. Det kan være noget konkret som f.eks. værdigenstande, kultgeråd eller andre økonomiske reserver, som dog skal være tilgængelige. Det kan være en begravelse af noget el-

ler nogen, som skal ligge beskyttet og uforstyrret, eller en skinbegravelse. Eller en krypt kan have et rituelt formål, som kan fremgå af udsmykningen. I Sesebi synes det sidste at være tilfældet. Eftersom trinnene er “groft udhugget”, var det ikke meningen, at der skulle være hyppig trafik derved. Rummet har derfor næppe skullet danne ramme om gentagne ritualer, men har kunnet fungere alene gennem sin egen, magiske udsmykning. Det vil sige, at der er tale om informationer, der skulle foreviges uden at komme til offentlighedens kendskab.

Hvor Amenhotep IV/Akhnatens kommunikationer med solguden bogstavelig talt blev promoveret op og ned ad vægge og stolper, er der ikke mange oplysninger om solgudens egentlige væsen og budskab. Kun kongen var indviet: “Ingen kender dig uden din søn Akhnaten”, som der står i den store solhymne.³⁸ Det kan tænkes, at et af aspekterne af denne skjulte viden angik kongens mytologiske genealogi, og at det er den, der refereres til i krypten. At dette er et spørgsmål, der generelt har optaget ham, fremgår af den usædvanlige tekst på to obeliskfragmenter i Karnak, hvor han erklærer, at han ligefrem er avlet af Aten.³⁹

De i krypten afbildede guder peger alle tilbage mod urtiden og de tidligste guder i den heliopolitanske stamtavle: Urguden Atums søn Shu og dennes søn Geb samt Ra, der også var i begyndelsen. Amon-Ras adgangsbillet består i, at han her optræder i en af sine lokale former: Amon-Ra “herre over Nubien”. Dertil kommer kongens biologiske far Amenhotep III både som afdød konge(?) og som guden Nebmaatras herre over Nubien. Det nødvendige, kvindelige element udgøres i denne forsamling af ærværdige forfædre af hans biologiske mor, dronning Teje, der i andre relevante sammenhæng spiller rollen som Ra’s datter Hathor.

Set fra dette synspunkt giver det mening, at kongen ønskede at deponere disse legitimerende oplysninger under gulvet i sit tempel på dette fjerne sted. Denne fortolkning må dog forblive en hypotese, indtil der foreligger en udgivelse af alle de forhåndenværende tekster, billeder og fragmenter i krypten. I betragtning af deres tvivlsomme bevaringstilstand er det muligt, at vi i stedet for et eksakt svar må nøjes med en diskussion af foreliggende muligheder.

35 Se Spence m.fl., ‘Sesebi 2011’, fig. 4. For et næsten samtidigt billede af Ra se *Soleb* V, pl. 103.

36 På tegningen har Blackman kopieret *t* for *mn* i gudens navn, hvilket foranledigede Spence til at identificere guden som Aten i Spence m.fl., ‘Sesebi 2011’, s. 3. Hun mener dog nu, at Blackman kopierede forkert (*t* i stedet for *mn*).

37 Således også Spence m.fl., ‘Sesebi 2011’, s. 3 ‘med samme ikonografi som i Soleb’. Navnet kan skrives uden kartouche: *Soleb* IV fig. 105 eller med kartouche: *Soleb* IV fig. 136.

38 Baines, *op. cit.*, s. 286. Se også en fragmentarisk tekst om det hemmelige i Nyord, *op. cit.*, s. 74.

39 J.R. Harris, ‘Aten min fader’, *Papyrus* 25/1, 2005, s. 21-25 og ‘To obelisker rejst for Amenhotep 4.’, *Papyrus* 27/1, 2007, s. 4-11.

NEFERTITIS

rolle

Amenhotep III havde som ovenfor nævnt anlagt et tempel i Soleb med sit jubilæum og sin manifestation som Nebmaatras hovedtema og, 12 km længere sydpå i Sedeinga, et tempel, hvor hans dronning Teje er i fokus i stærk analogi med Hathor. Hans søns dispositioner synes at være inspireret af dette arrangement.

Nefertitis "hathorificering" er velkendt i materialet fra Karnak, hvor hun udgør det nødvendige, kvindelige element i gentagelsen af skabelseslegenden ved sit ægteskab med Amenhotep IV.¹ Hun kan spille Tefenets rolle, når hun sammen med Shu repræsenterer det mandlige og det kvindelige element, der var resultatet af skaber-

gudens første handling (jf. fajancekuglen på Glyptoteket),² og Hathor og Tefenet spiller hinandens rolle, især på nubisk grund. Hvor Nefertiti ikke synes at deltage i forsamlingen i krypten, har hun, da søjlerne skulle udsmykkes, i mellemtiden fundet sin plads.

Med analogi til Sedeinga vil det være nærliggende at foreslå, at Amenhotep IV's byggeri i Dokki Gel et godt stykke længere sydpå afspejler dronningens ganske særlige rolle, og at det var et tempel, der specielt blev bygget til hende. Der er ikke mange udsmykkede blokke tilbage, men de, der er, peger ganske tydeligt i denne retning. At Nefertiti fylder så meget her, understreger den vigtige position hun har opnået.

1 Selve hendes navn spiller på en assimilation med Hathor-Tefenet: Harris i *Papyrus* 2008, s. 15: "et meningsfuldt solært navn, der bevidst blev givet til den store kongelige gemalinde ved *sed*-festen i Karnak og i forbindelse med noget, der synes at være en slags ægteskabeligt ritual eller 'helligt samleje', anslået ved scener fra det royale soveværelse." Forholdet mellem Nefertiti og Hathor diskuteres i detaljer i Lise Manniche, 'The cultic

significance of the sistrum in the Amarna period', i A. Woods, A. MacFarlane og S. Binder (red.), *Egyptian Culture and Society. Studies in Honour of Naguib Kanawati*, Cairo 2010, II, s. 13-26. En tidligere version af denne artikel er 'Nefertiti – den smukke med de to søstre' i F. Friberg & M. Jørgensen (red.), *Tidernes morgen: På sporet af kulturens kilder i det gamle Mellemøsten (FS Valdemar Schmidt)*, København 2008, s.128-137.

2 Om kongeparrets identificering med de to guder se J.R. Harris, 'Et nyt bevis på kongeparrets ligestilling i Amarna-tiden', *Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek*, 33. årgang, 1976, s. 78-84; Nyord, *op. cit.*, s. 91-92. Jf. også en guldring i Rita Freed og Yvonne J. Markowitz (red.), *Pharaohs of the Sun* kat. 20, fig. 75.

Nefertiti på stele i Berlin.
Foto LM.

Øjeblikket og flodhesten

Om oldægyptiske tidsopfattelser

Rune Nyord

En af de største vanskeligheder ved at forstå oldægyptiske tidsopfattelser er, at de ægyptiske begreber ofte rækker langt ud over, hvad vi almindeligvis forstår ved tid. Fra vores hverdagsliv er vi vant til at tænke på tiden som noget, der kan opdeles i enheder af præcis samme længde (timer, måneder, år), der så kan indeholde forskellige oplevelser. Mens nogle timer kan virke uendeligt lange, og andre være gået, før vi ved af det, er der dog ikke nogen forskel på selve timerne, der kan ansues som en slags tomme beholdere. Vi kunne kalde denne opfattelse af tiden den *kronologiske*.

I modsætning hertil har mange kulturer tidsbegreber, hvor den kronologiske længde af tidsenheden er mindre vigtig end det, der sker eller viser sig inden for det pågældende tidsrum. Det bedst kendte eksempel er måske det græske begreb *kairós*, der betegner det *rette* tidspunkt, underforstået at nogle øjeblikke passer bedre med bestemte begivenheder end andre.¹ Vi kan tilsvarende kalde sådanne idéer, hvor tiden består af mere end blot en række af ens, tomme beholdere, for *ikke-kronologisk*.

Ægyptiske tidsbegreber strækker sig over hele spektret fra de hovedsageligt kronologiske til de hovedsageligt ikke-kronologiske, idet det samme begreb dog ikke altid kan placeres samme sted. Et

godt eksempel på et ikke-kronologisk begreb er det ægyptiske ord *ter*, som kan oversættes “årstid”, men ofte har den samme konnotation som det græske *kairós* af “den rette årstid” for en bestemt begivenhed. Når det således siges, at Nilens oversvømmelse finder sted på sin *ter*, betyder det ikke blot, at det nu engang er det tidspunkt på kalenderåret, hvor dette plejer at ske, men også at verdens skjulte indretning betyder, at Nilen på dette tidspunkt er rede til at gå over sine bredder, og derfor ikke kan andet. Med andre ord trækker sådanne ikke-kronologiske begreber på den grundliggende ægyptiske tanke om verden som en evig vekslen mellem skjulte potentialer og iagttagbare fænomener, hvor tilblivelse ses som aktualiseringen af et potentiale og ødelæggelse som en tilbagevenden til en rent potentiel eksistensform.²

Den foreslåede skelnen mellem kronologisk og ikke-kronologisk er nyttig til en orientering, men i praksis er der som nævnt sjældent tale om et klart enten-eller. Derfor er det bedre at tænke kronologisk og ikke-kronologisk som to poler af en skala, hvorimellem de enkelte ægyptiske begreber kan indplaceres. Ydermere kan de fleste ægyptiske tidsbegreber bruges såvel kronologisk som ikke-kronologisk, alt efter hvilket aspekt der fokuseres på. Dog udviser de enkelte begreber klare tendenser til at blive brugt på bestemte måder, og man kan opstille et skema som [fig. 1], der indplacerer de vigtigste

1 Se f.eks. Vilhelm Grønbech, *Hellas – Kultur og religion II: Revolutionen*, København 1942, s. 148. Jf. også Gert Sørensen, *Kairos: Træk af humanisme og posthumanisme i italiensk kultur*, København 2003, hvis forord (s. 7-12) giver en række eksempler på begrebets liv gennem vestlig kulturhistorie.

2 Se f.eks. diskussionen i Erik Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt – The One and the Many*, London 1982, s. 172-185.

Hovedsageligt ikke-kronologisk	Hovedsageligt kronologisk
<i>det</i> , “(evig) stilstand”	<i>renpet</i> , “år”
	<i>‘ahaw</i> , “livstid”
<i>neheh</i> , “(evig) genkomst”	<i>unut</i> , “time”
<i>3at</i> , “øjeblik”	<i>3abed</i> , “måned”
	<i>heru</i> , “dag”
<i>ter</i> , “rette tid”	<i>gereh</i> , “nat”

Fig. 1 Oversigt over nogle hyppige ægyptiske tidsudtryk ordnet efter, om de hyppigst anvendes kronologisk eller ikke-kronologisk.

ægyptiske tidsbegreber på en skala, alt efter om de oftest bruges kronologisk, ikke-kronologisk eller et sted derimellem. Længst til højre finder vi begreber, der overvejende er defineret astronomisk og derfor som udgangspunkt har en tendens til at blive brugt som de tomme beholdere af ens størrelse, som vi i starten brugte til at karakterisere kronologiske tidsopfattelser. Dog bruges sådanne begreber også undertiden til at karakterisere kosmiske eller mytologiske hændelser (f.eks. “et pestens år” eller “dagen, hvor Horus og Seth kæmpede”), hvor det er tydeligt, at det ikke er den kronologiske udstrækning, der er interessant, men derimod tidsenheden som udtryk for bestemte processer i den cykliske skabelse og nedbrydning af verden.

I den anden ende af skalaen finder vi de to “evigheds”-begreber *djet* og *neheh*, der ikke så meget betegner en uendelig række af tidsenheder som bestemte måder at eksistere på – enten uforanderligt som stenen og monumentet (*djet*) eller i et stadigt kredsløb af tilsynkomst og forsvinden som solen og stjernerne (*neheh*).³ Med sådanne begreber er vi temmelig langt fra den kronologiske tidsopfattelse og hvad vi plejer at forstå ved “tid”, og er tættere

på det, man i filosofien kalder *ontologi* (læren om væren og det værende).

De to “evigheds”-begreber har været diskuteret hyppigt, og vi vil i stedet her koncentrere os om de fleksible begreber i midten af skalaen, som har en bred vifte af anvendelser, der kan illustrere vidden i ægyptiske kronologiske og ikke-kronologiske tanker om tiden. En interessant kontrast træder frem, hvis man sammenligner brugen af ordet *‘ahaw*, “(livs)tid”, hvis anvendelse er stærkt koncentreret om midten af skalaen som en betegnelse for den periode, en given aktivitet eller tilstand (typisk et menneskeliv) dækker, med det meget brede begreb *3at*, “øjeblik”, der rækker lige fra den kronologiske betegnelse for et kort tidsrum til at dække guddommelige væsners evne til at gribe ind i verden i den anden ende af skalaen med en række mellemliggende anvendelser.

‘ahaw, “(livs)tid”

Ordet *‘ahaw* er afledt af en rod med grundbetydning “at stå, rejse sig” og direkte beslægtet med et substantiv, der betyder “stak, bunke”. Ordet kan både bruges konkret, f.eks. om korn, og abstrakt, som når REDIUKHNUM på sin stele fra Dendera siger om dronningen “jeg gjorde en stor mængde (*‘ahaw*) af alle slags ædle gerninger for hende”.⁴ Som tidsudtryk angiver *‘ahaw* tilsvarende en bestemt “bunke” eller afmålt mængde af tid, inden for hvilken en bestemt tilstand eller begivenhed finder sted. Langt

3 Trækkende på Jan Assmanns rammende skelnen mellem “stentid og stjernetid” i *Steinzeit und Sternzeit – Altägyptische Zeitkonzepte*, München 2011. Se også Frédéric Servajean, *Djet et Neheh – Une histoire du temps égyptien*, Montpellier 2007 og diskussionen på dansk af tidligere tolkninger af begrebsparret i Lotte Wellejus, ‘Det ægyptiske tids- og evighedsbegreb’, *Papyrus* 19/1, 1999, s. 16-24.

4 W.M.F. Petrie, *Denderah 1898*, London 1900, pl. 15, l. 19.

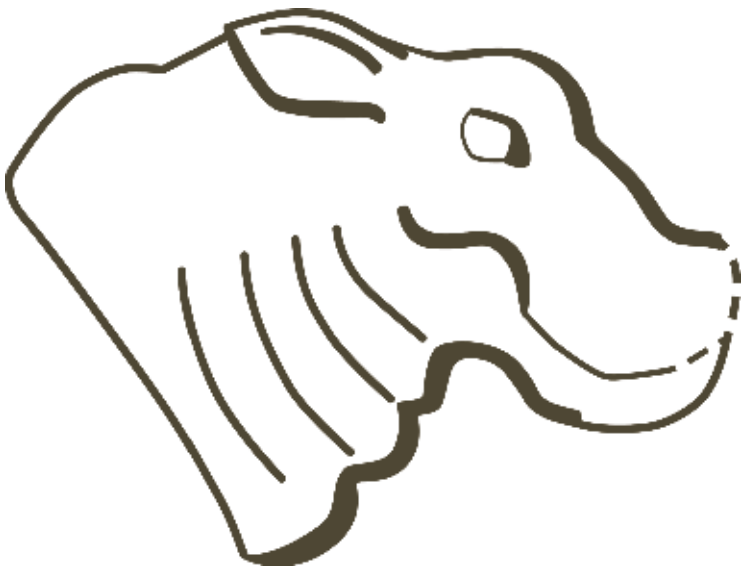

Fig. 2 Hieroglyf af flodhestehoved fra ordet *ꜣat*, “øjeblik” fra Hatshepsuts tempel i Deir el-Bahari (let rekonstrueret efter paralleller). Tegning: Henrijette Vex Nyord efter E. Naville, *The Temple of Deir el Bahari*, bd. VI, London 1908, pl. 152.

den hyppigste anvendelse går på det klart afgrænsede tidsrum, hvor et menneske er i live.⁵

Et klart eksempel på denne brug af ordet finder vi i Pepi-Ankh den Mellemstes grav i Meir, hvor grav ejeren skriver: “Efter at være blevet gammel og i en fuldendt alderdom ankom jeg til den (*sc.* gravpladsen), da jeg havde tilbragt min livstid (*ꜣhꜣaw*) blandt de levende”.⁶ Ofte har ordet bibetydningen “(en lang, behagelig) livstid”, og særligt fra Amarna-perioden og frem møder man ofte idéen om guden som den, der skænker *ꜣhꜣaw* til sine tilbedere.⁷ I samme periode dukker den usædvanlige betegnelse for kongen som “stor i sin livstid” op, der givetvis skal forstås som en henvisning til kongens varige manifestation på jorden, selvom den præcise betydning – som med flere af Amarna-tidens nye begreber – ikke står helt klart.⁸

Der er dog også lignende tilfælde, hvor ordet ikke synes at gå på hele menneskets livstid, men på et nærmere bestemt underafsnit, f.eks. hvad vi kunne

betegne som “karriere”: “Jeg tilbragte hele det tidsrum (*ꜣhꜣaw*), hvor jeg var embedsmand, i embedet som seglbærer lige til mine dages ende”.⁹ Endnu længere væk fra den specifikke betydning som “livstid” kommer vi, når det ikke er et menneskes liv, der opmåles, men derimod andre perioder med en klar begyndelse og afslutning. Således læser vi i fortællingen om *Den veltalende bonde* om hovedpersonen, der igen og igen henvender sig til Nemtinakht, der uretmæssigt har tilegnet sig bondens æsel: “Denne bonde tilbragte en periode (*ꜣhꜣaw*) på 10 dage med at henvende sig til Nemtinakht, uden at denne skænkede ham nogen opmærksomhed” (B1 62-63).¹⁰

Alt i alt betegner begrebet *ꜣhꜣaw* altså et klart afgrænset tidsrum, hvori en bestemt handling eller tilstand, typisk et menneskeliv, finder sted. Som sådan er det på den ene side tydeligt kronologisk afgrænset, men på den anden side defineret ved sit indhold, så at ordet kan betegne perioder af meget forskellig længde alt efter sammenhængen.

ꜣat, “øjeblik”

I modsætning til *ꜣhꜣaw*, hvis betydninger altså er relativt ensartede, har ordet *ꜣat*, “øjeblik”, en enorm spændvidde, der går lige fra den tilsyneladende rent kronologiske betegnelse for et ganske kort tidsrum til tydeligt ikke-kronologiske betegnelser for guddommelig kraft og potentiale. Disse meget forskelligartede anvendelser bindes dog sammen af en række betydninger, der befinder sig i området midt imellem på diagrammet fig. 1.

Ser man nærmere på, hvordan begrebet faktisk bruges i ægyptiske tekster, bliver det dog hurtigt tydeligt, at den rent kronologiske forståelse som neutral betegnelse for et kort tidsrum nok primært er en betydning, der kommer frem i oversættelsen, snarere end en, der ligger i selve det ægyptiske udtryk. Grundbetydningen af ordet synes faktisk at være et potentiale eller en stærk tendens, der er klar

5 Jf. Jan Assmann, *Steinzeit und Sternzeit – Altägyptische Zeitkonzepte*, München 2011, s. 19-35.

6 Aylward M. Blackman, *The Rock Tombs of Meir IV*, London 1924, pl. 4A, 3, l. 10-11.

7 Jf. Rune Nyord, ‘Døden i Akhetaton’, i Lise Manniche og Bo Dahl Hermansen (red.), *Fokus på Amarna: Akhenaton og Nefertitis univers*, Århus 2009, s. 112 og 115.

8 Jf. Lise Manniche, *The Akhenaten Colossi at Karnak*, Cairo og New York 2010, s. 108-110.

9 Blackman, *op. cit.*, pl. 4A, 2, l. 1.

10 Richard B. Parkinson, *The Tale of the Eloquent Peasant*, Oxford 1991, s. 14.

til eller i færd med at blive realiseret.¹¹ Således læser vi i Pyramideteksterne om den afdøde konge, der er i færd med at blive genfødt som solen: “Himlens mave svulmer ved kraften (ꜣat) af den gudesæd, som er i den. Se, Kongen er den gudesæd, som er i den!” (Pyr. 532a-b [325]). Her udtrykker ordet altså den avle- eller tilblivelseskraft, der befinder sig i sæden, og som får maven på den gravide himmelgudinde til at vokse.

Dette ser ikke umiddelbart ud til at have meget at gøre med tidsudtryk, og ofte er sådanne anvendelser da også blevet betragtet som et selvstændigt, men enslydende ord.¹² Allerede i 1948 gjorde den britiske ægyptolog Alan H. Gardiner dog opmærksom på, at meget taler for en stærk sammenhæng mellem de to ord.¹³ Ser man således nærmere på de passager, hvor ordet ved første øjekast synes at betegne et kort tidsrum rent kronologisk, viser det sig, at de stort set altid omhandler muligheden for at realisere et potentiale eller en tendens og dermed ligger i direkte forlængelse af anvendelsen i den citerede Pyramidetekst. Et tydeligt eksempel på dette er det relativt hyppige udtryk, der kan gengives ordret som “(en person) i sit øjeblik (ꜣat)”, f.eks. i visdomsteksten *Ptahhoteps lære*, der bl.a. belærer om, hvordan man skal forholde sig, når det trækker op til konfrontation:

“Når du finder en diskussionsmodstander i sit ‘øjeblik’ (ꜣat) med lyst til at bestemme, og som er dygtigere end dig, så giv efter og bøj dig (...) Du vil få den, der taler grimt, til at gøre en pinlig figur ved ikke at modsige ham i hans ‘øjeblik’ (ꜣat)” (60-65)¹⁴

Her er det tydeligt, at det at være “i sit øjeblik” ikke henviser neutralt til et bestemt kronologisk tidspunkt, men derimod til det punkt, hvor en karakteristisk tendens eller egenskab, som en person har, er på sit højeste.¹⁵ På denne måde er idéen om realiseringen af et potentiale således helt i tråd med anvendelsen af ordet til at betegne en skjult tilblivelseskraft som ovenfor.

Det er givetvis også i dette lys, at vi skal se de relativt sjældne tilfælde, hvor man kunne argumentere for en rent kronologisk forståelse. Således fortæller Sinuhe om sin modtagelse, da han vender hjem til hoffet efter mange års udlændighed: “Der blev bragt måltider til mig fra paladset tre og fire gange om dagen ud over det, som kongebørnene gav, uden et øjebliks (ꜣat) ophør” (B 299).¹⁶ I lyset af de andre eksempler bliver det klart, at det ordrette udtryk “et øjeblik af at gøre holdt” her ikke blot henviser til et kort tidsrum, men baserer sig på den idé, at man i princippet kunne have holdt en pause i serveringen, men at dette potentiale ikke blev realiseret og derfor i en vis forstand heller ikke eksisterede blot som potentiale – vi kunne således også have oversat med “uden tanke på at holde pause” eller lignende.

På samme måde finder vi ordet i en passage om mådehold i en anden visdomstekst, *Kagemnis lære*. Her lyder formaningen:

“Når du sidder sammen med mange mennesker, så foragt det brød, du (ellers) elsker. At tøjle hjertet er kun et lille ‘øjeblik’, mens frådseri er en overtrædelse, og man peger fingre ad det” (I, 4).¹⁷

Også her kunne man opfatte ordet rent kronologisk og dermed se meningen som den, at det kun er så længe, man er ude i offentligheden, at man behøver kontrollere sin adfærd. Men igen ligger der nok den yderligere pointe, at ordet samtidig henviser til den “indsats” eller “vilje(styrke)”, der ligger bag den

11 *Ibid.*, s. 114.

12 Roland Koch, *Die Erzählung des Sinuhe*, Bruxelles 1990, s. 80.

13 Alan H. Gardiner, ‘The first two pages of the *Wörterbuch*’, *Journal of Egyptian Archaeology* 34, 1948, s. 13-15. Jf. også Jorge R. Ogdon, ‘Studies in ancient Egyptian magical writing, 2: Apropos of the word 3T’, *Göttinger Miszellen* 164, 1998, 79-83.

14 Jf. Alan H. Gardiner, ‘The first two pages of the *Wörterbuch*’, *Journal of Egyptian Archaeology* 34, 1948, s. 14, hvor betydningen ‘readiness to strike’ foreslås.

15 Også i nyere ordbøger, f.eks. Rainer Hannig, *Ägyptisches Wörterbuch I: Altes Reich und Erste Zwischenzeit*, Mainz 2003, s. 1-2.

16 Alan H. Gardiner, ‘The first two pages of the *Wörterbuch*’, *Journal of Egyptian Archaeology* 34, 1948, s. 13-15. Jf. også Jorge R. Ogdon, ‘Studies in ancient Egyptian magical writing, 2: Apropos of the word 3T’, *Göttinger Miszellen* 164, 1998, 79-83.

17 Zbyněk Žába, *Les maximes de Ptahhotep*, Prag 1956, s. 21.

anbefalede adfærd, så det ikke blot er et spørgsmål om tidsrummets varighed, men igen lige så meget om den kraft eller tendens, der ligger bag.

Idéen om det “lille øjeblik” som en tilskyndelse, der leder til en bestemt adfærd, finder vi igen i *Ptah-hoteps* lære, hvor læreren formaner om ikke at indlade sig med kvinderne i et hus, man besøger:

“Fornuften kan ikke råde, når man plejer omgang med dem. Tusind mænd er blevet ledt bort fra det, der er gavnligt for dem. Et lille ‘øjeblik’ (*ʒat*) lig en drøm, og man går i døden for at ‘kende’ dem (*sc.* kvinderne)” (283-288, pPrisse).¹⁸

Her kunne man udmærket forstå “øjeblik” rent tidsligt som en henvisning til den korte fornøjelse en seksuel overtrædelse ville give, og det er da også sådan, passagen i reglen bliver læst. Men ligesom i de ovenstående eksempler kan der også her ligge en anden nuance i brugen af ordet, så det “lille øjeblik” igen henviser til en relativt svag impuls, der fører til handling. Pointen bliver så i stedet den nærmest aristoteliske, at man klogeligt skal undlade at søge adgang til husets kvinder, fordi man derved kunne bringe sig i en situation, hvor der kun skulle en svag tilskyndelse til for at man kommer til at gøre noget social uacceptabelt, der bringer én i problemer.

Når Amenhotep II på sin sfinks-stele fortæller, at “han tilbragte et ‘øjeblik’ (*ʒat*) med at gå rundt”¹⁹ med sine heste, skal vi givetvis ligeledes forstå det ikke (kun) som en angivelse af tidsrummet, men snarere sådan at handlingen igen beskrives som efterkommelsen af et ønske om eller en nødvendighed af, at hans vognspand skulle have en pause.

Der er også eksempler på ordets brug i den anden ende af skalaen, hvor grundidéen om en kraft eller et potentiale har en klar religiøs betydning som den kraft, der gør guder og andre væsner i stand til at gribe ind i menneskenes verden. Når det drejer sig

om fjendtlige ånder, der besætter eller bringer sygdom til mennesker, er det således undertiden specifikt deres *ʒat*, man frygter, og i sådanne tilfælde kan man dårligt oversætte ordet med “øjeblik”, men må gribe til oversættelser som “kraft” eller “angreb” – hvilket dog ikke behøver skygge for, at det stadig er det samme ord, blot nu i den anden ende af sit betydningsspektrum. Et godt eksempel er en trylleformel fra Mellemste Rige, der beskytter mod angreb fra slanger. Begyndelsen af formelen lyder: “Din kraft (*ʒat*) bliver stoppet, du som er blevet udsendt som angriber” (*pTorino* 54003, rto 13).²⁰ Denne anvendelse af ordet er nærmere beslægtet med kraften i den gravide gudinde end med passagerne fra Sinuhe eller Kagemni, men samtidig er det tydeligt, at der er tale om en sammenhængende skala, der går fra at betegne et specifikt tidspunkt, hvor en tendens er mest karakteristisk, over betegnelser for tendensen i sig selv, og til de mere religiøst betonedes betydninger som skabelsespotentiale eller guddommelig kraft til at manifestere sig i verden.

Den spændvidde rummer nogle interessante indikationer af ægypternes opfattelse af tid. I modsætning til den kronologiske hverdagsopfattelse, der omtales i begyndelsen, hvor tid anskues som tomme beholdere af ens størrelse, der kan fyldes med begivenheder, giver ordet *ʒat* indtryk af en tidsopfattelse, hvor det er skjulte potentialer, der manifesterer sig som begivenheder og derved i en vis forstand driver tiden fremad. Denne sammenhæng er ikke helt så fremmedartet, som den måske kan synes ved første øjekast. Således kommer det engelske *moment*, “øjeblik”, af latin *momentum*, der blandt sine betydninger har både “bevægelse” og “kraft til at bevæge sig” (og som vi kender på dansk som teknisk begreb i fysikken). Vi finder et ekko af denne etymologi, når Hamlet (akt III, scene 1) taler om “enterprises of great pitch and moment”, dvs. planer med stort potentiale. Herhjemme kan vi måske tænke på Søren Kierkegaards brug af begrebet “Øieblikket” som skæringspunktet mellem det

18 Zbyněk Žába, *Les maximes de Ptahhotep*, Prag 1956, s. 38.

19 *Urk.* IV, 1283, 1.

20 Alessandro Roccati, *Papiro ieratico n. 54003: Estratti magici e rituali del Primo Medio Regno*, Torino 1970, pl. I.

timelige og det evige, en idé, der også har visse lighedstræk med det ægyptiske *ꜣat*, som vi har set.

Øjeblikket og flodhesten

Et træk ved ordet *ꜣat*, der endnu ikke har været berørt, men som giver nogle yderligere interessante spor til den ægyptiske opfattelse af begrebet, er den måde, det skrives på i hieroglyfskriften. Ud over tegn, der angiver de lyde, der indgår i ordet (ligesom vore bogstaver), anvender hieroglyfskriften såkaldte *determinativer*, som ikke har nogen lydværdi, men som angiver, hvilken betydningssfære et ord tilhører. Ofte kan determinativer bruges til at skelne mellem forskellige betydninger af samme ord, som når ordet *ꜣhꜣaw* skrives med tegnet , når det betegner en "bunke" eller "mængde", mens det i reglen skrives med en stiliseret solskive i når det betegner en "periode" (se ovenfor). I det hele taget er solskiven langt det hyppigste determinativ for tidsudtryk som dem, vi undersøger her.

Som forventet skrives også *ꜣat* ofte med solskiven i tråd med dets evne til at betegne et tidsforløb. Ordet findes dog også ofte med et mere overraskende determinativ, nemlig et flodhestehoved [fig. 2]. Flodhestehovedet bruges interessant nok ikke til at skrive ord for "flodhest" (hvor man i stedet anvender et tegn, der forestiller en hel flodhest), men derimod i en yderst begrænset gruppe af ord, der betegner en nærmere specificeret kraft eller evne, hvoraf *ꜣat* klart er det hyppigste.²¹ Ifølge sagens natur er det vanskeligt at finde ud af, hvorfor ægypterne valgte at bruge et bestemt tegn fremfor et andet, men vi kan i hvert fald gøre os nogle overvejelser, der muligvis kan føre til en bedre forståelse af det ægyptiske begreb.

Først må vi dog kort overveje tegnets historie. I Pyramideteksterne har tegnet lang hals, hvilket får det til at minde mere om et kattedyr end om en

flodhest, og det bærer desuden ofte en uræus-slange i panden.²² Med henvisning til denne kendsgerning afviste Gardiner idéen om, at flodhestehovedet skulle have nogen særlig sammenhæng med ordets betydning.²³ Man kunne dog med samme ret ræsonnere modsat, nemlig at det, at man i hvert fald så tidligt som begyndelsen af det 12. dynasti²⁴ har udskiftet, hvad der muligvis var en afbildning af et kattedyr, med en flodhest i et bestemt ord (men ikke i andre, hvor løve- eller leopard-hovedet stadig anvendes i senere tider) tværtimod netop viser, at man har opfattet en særlig forbindelse mellem flodhesten og disse begreber.²⁵

En forklaring på brugen af netop flodhestetegnet, som allerede Gardiner i 1948 omtaler som en gammel traver, der var udbredt i den foregående generation af ægyptologer, men aldrig var blevet nedfældet på skrift, er idéen om, at *ꜣat* henviser til det korte

22 Materialet er samlet i Angela McDonald, *Animal Metaphor in the Egyptian Determinative System: Three Case Studies*, ph.d.-afhandling, Oxford Universitet 2002, s. 237-243 og 248-258, hvor betydningen af det oprindelige determinativ også er diskuteret indgående.

23 Alan H. Gardiner, 'The first two pages of the *Wörterbuch*', *Journal of Egyptian Archaeology* 34, 1948, s. 15.

24 Henry G. Fischer, *Ancient Egyptian Calligraphy: A Beginner's Guide to Writing Hieroglyphs*, 3. udgave, New York 1988, s. 22f.

25 Det er blevet foreslået (Angela McDonald, 'The curiosity of the cat in hieroglyphs', i D. Magee, J. Bourriau og S. Quirke (red.), *Sitting beside Lepsius: Studies in Honour of Jaromir Malek at the Griffith Institute*, Leuven 2009, s. 364f), at forandringen skyldes dels en gradvist generel udfasning af panteren til fordel for andre dyr, og dels en tiltagende association mellem *ꜣat* og hovedet, således at 'the hippo's replacement of the panther was simply replacing one face with another that was more familiar'. Dette passer imidlertid ikke særlig godt med udviklingen af ordets anvendelse, som vi ser den i tekster, og det skal også bemærkes, at man kunne have valgt alle mulige andre ansigter, hvis det blot var denne kropsdel, der var væsentlig, så det er usandsynligt, at dette er den fulde forklaring. Derfor forbliver det af interesse, at der tilsyneladende skabes en ny hieroglyf af flodhestehovedet til netop dette ord.

21 I håndskrevne tekster er det ofte vanskeligt at afgøre, om et tegn er et panter- eller flodhestehoved (f.eks. i CT IV, 8e [270]), men et klart eksempel, hvor flodhestehovedet optræder som determinativ for ordet *kes*, 'styrke(?)' i en hieroglyfindskrift er Irtyssens stele l. 10 (Guillemette Andreu et al., *L'Égypte ancienne au Louvre*, Paris 1997, s. 80).

Fig. 3 Stående flodhest af fajance fra Senebi II's grav i Meir, 12. dynasti. Metropolitan Museum of Art 17.9.1.
<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544227>

tidsrum, hvori en flodhest stikker sit hoved op af vandet for at få luft.²⁶ I lyset af ovenstående overvejelser virker det umiddelbart fornuftigt på denne måde at tage udgangspunkt i ægypternes oplevelse af flodhesten for at forklare brugen af tegnet. Blot har idéen om det korte øjeblik, hvor flodhesten kommer op efter luft, den svaghed, at ordet, som vi har set, dækker et langt bredere begreb end det rent tidslige, således at det næppe kun kan være varigheden af denne adfærd, der ligger til grund for forbindelsen mellem *ꜥat* og flodhesten.

Mens en udtømmende undersøgelse af flodhestens rolle i den ægyptiske tankeverden naturligvis falder uden for denne artikels rammer,²⁷ er der alligevel en særlig gruppe af genstande, der kan give nogle spor om en bredere forståelse af flodhesten,

nemlig de i moderne tid så yndede fajance-flodheste fra det sene Mellemste Rige [fig. 3].

Disse flodheste er blandt de hyppigste af en bred vifte af fajancefigurer af dyr og hybridvæsner fra Mellemste Rige og Anden Mellemtid, der for størstedelens vedkommende blev anbragt i grave,²⁸ formodentlig for at trække de kræfter, som dyrene sås som inkarnationen af, ind i gravkammeret. Til forskel fra de andre dyr og væsner, der generelt er dekoreret "naturalistisk" med gengivelse af pelsmønstre, øjne, ører mv., er flodhestene karakteristiske ved, at de ofte er dækket af omrids af lotus og andre vandplanter, der er fordelt, så de tilpasser sig konturerne i flodhestens krop.²⁹ Umiddelbart kunne man se dette som en naturalistisk gengivelse af, at flodheste, der dukkede op af Nilen, sikkert ofte var dækket af vandplanter. Denne idé falder dog på, at dekorationen på andre eksemplarer også indbefatter yderligere elementer som frøer, insekter eller fugle. Disse peger snarere i retning af, at dekorationen skal forstås som en generel fremstilling af det vandmiljø, hvor flodhesten holder til – og vi finder da også mange af elementerne på todimensionelle marskscener, som de kendes fra grave.

Flodhestens overflade er altså dekoreret som en marskscene, så man kunne forstå flodhestene simpelthen som en økonomisk måde at give gravejeren adgang til en sådan scene.³⁰ Men hvis vi tager det udsagn, der ligger i dekorationen, for pålydende, kunne vi også sige, at flodhesten *udgøres* af Nilen

26 Alan H. Gardiner, 'The first two pages of the *Wörterbuch*', *Journal of Egyptian Archaeology* 34, 1948, s. 15. Mens Gardiner som nævnt forkaster idéen, fordi determinativet i Pyramideteksterne synes at forestille et kattedyr, er den blevet taget til nåde i nyere tid af Orly Goldwasser, 'Where is metaphor', *Metaphor and Symbol* 20/2, 2005, s. 105.

27 Men jf. Torgny Säve-Söderbergh, *On Egyptian Representations of Hippopotamus Hunting as a Religious Motive*, Lund 1953 og Almuth Behrmann, *Das Nilpferd in der Vorstellungswelt der Alten Ägypter*, Frankfurt am Main 1996.

28 De fleste eksemplarer har dog ingen kendt arkæologisk kontekst, men der er også enkelte sikre eksempler, hvor de er fundet i bosættelser eller templer, se oversigten i Gianluca Miniaci, 'The Collapse of Faience Figurine Production at the End of the Middle Kingdom: Reading the History of an Epoch between Postmodernism and Grand Narrative', *Journal of Egyptian History* 7, 2014, s. 119-121.

29 Ludwig Keimer, 'Nouvelles recherches au sujet du Potamogeton Lucens L. dans l'Égypte ancienne et remarques sur l'ornementation des hippopotames en faïence du Moyen Empire', *Revue l'Égypte Ancienne* 2, 1929, s. 214-253.

30 Janine Bourriau, *Pharaohs and Mortals: Egyptian Art in the Middle Kingdom*, Cambridge 1988, s. 120.

Fig. 4 Flodhest med øjne og ører over vandoverfladen.
Foto: Aaron Logan <http://www.lightmatter.net/source>

Fig. 5 Amulet af beryl fra Mellemste Rige formet som flodhestehoved. Det er en nærliggende tanke, at sådanne amuletter havde forbindelse til brugen af flodhestehovedet i hieroglyfskriften og gav bæreren del i den tilblivelseskraft, der lå i begrebet ʒat. Metropolitan Museum of Art 10.130.2310.
Foto Jeff Kaplan fra nettet.

og dens plante- og dyreliv, sådan at vi kan forstå flodhesten som en form, naturen i bredere forstand antager, eller som en slags udfældning af den skabelseskraft, der ligger i Nilen og dens oversvømmelse i ægyptisk tankegang. For at blive i metaforen kunne man se flodhesten som eksisterende på et mætningspunkt, hvor den stadig dukker op og forsvinder igen, en rammende beskrivelse af flodhestens adfærd med at ligge i vandoverfladen [fig. 4].

At disse kræfter kan være farlige såvel som gavnlige, ses af den ambivalens, som fajanceflodhestene omgikkes med. På den ene side blev de anbragt i graven og tilvejebragte Nilens skabelseskraft, men på den anden side fik de i hvert fald i nogle tilfælde først knækket deres ben,³¹ vel for at bringe disse potentielt kaotiske processer under kontrol.

På denne baggrund har vi en god mulig forklaring på flodhestehovedets forekomst i ordet ʒat og

nærmest kun der [fig. 5]. Som vi har set, betegner ordet netop en “udfældning” af noget, der hidtil kun har eksisteret i potentiel form, eller til det “mætningspunkt”, der går umiddelbart forud. Denne tanke finder et slående udtryk i flodhesten, hvis midlertidige tilsynekomst over vandoverfladen kunne ses som et billede på verdens kredsløb mellem tilblivelse og ødelæggelse med tiden som ramme.

Konklusion

Oldægyptiske tidsopfattelser er et område, der stadig er langt fra at være forstået til bunds, og den skelnen mellem kronologisk og ikke-kronologisk tid, der er brugt her, er kun én måde at nærme sig problemfeltet på. Undersøgelsen af de to begreber ʾahʾaw og ʒat har dog i hvert fald vist, at vi allerede ved at definere vores interesseområde som opfattelser af “tid” risikerer at skære en vigtig del af de ægyptiske begreber fra, som vi mest tydeligt ser det i det sidstnævnte begrebs store spændvidde. En anden vigtig konklusion er, at ægypternes egne anskueliggørelser af begreberne kan være til stor hjælp for forståelsen, enten det drejer sig om ret konkret forståelse af et nærmere bestemt tidsrum som en “stak” eller “bunke”, eller den langt mere komplekse sammenhæng mellem tanker om tid, tilblivelse og flodhesteadfærd, som blev foreslået i forbindelse med begrebet ʒat.

31 F.eks. flodhesten fra Senebi II's grav (Fig. 3) eller Brooklyn Museum 36.120 (Elizabeth Riefstahl, *Ancient Egyptian Glass and Glazes in the Brooklyn Museum*, New York 1968, s. 94), hvor alle fire ben og muligvis hovedet blev brækket af i oldtiden. Jf. også Almuth Behrmann, ‘Zur Bedeutung der Nilpferd-Fayencen’, *Göttinger Miszellen* 96, 1987, s. 17-20, hvor det foreslås, at det mønstrede krydsbånd, flodhestene ofte har på ryggen, skulle repræsentere materiale, som flodhesten er bundet med.

De romerske mumie-portrætters historie og funktion

Louise Alkjær

Mumieportrætterne fotograferet af Ole Haupt

De mænd, kvinder og børn, som er afbildet på de romerske mumieportrætter, ligner os. Portrætterne fortryller os med deres uudgrundelige udtryk, der samtidig vækker øjeblikkelig genklang. Fascinationen er på den anden side ikke mindre, fordi de næsten to årtusinder, der er mellem os og de afbildede personer på portrætterne, gør, at vi ikke kender personerne og aldrig kommer til det. Vi må nøjes med at fortabe os i det, som den romerske opdagelsesrejsende Pietro della Valle i 1615 kaldte for "verdens mest yndefulde blik."¹

Hovedparten af de knapt tusind portrætter og portrætfragmenter, der eksisterer i dag, blev fundet mellem 1887 og 1911 og blev efterfølgende solgt eller doneret til samlinger, både på museer og i privat regi, over hele verden, og altså også i København. De største samlinger befinder sig i Berlin, Cairo, Paris og London. I Danmark findes der 11 af denne type portrætter og fragmenter, som vi under et kalder Fayum-portrætter, fordi størsteparten er fundet i Fayum-området i Ægypten.² De otte findes

1 Pietro della Valle var den første, der fandt romerske mumieportrætter. Han fandt to, begge i Sakkara.

2 Portrætter er dog fundet på flere andre lokaliteter i Ægypten, herunder både Luxor og Alexandria-området.

på Ny Carlsberg Glyptotek og tre på Nationalmuseet.

De fleste af Glyptotekets mumieportrætter har på grund af deres bevaringstilstand længe været gemt sikkert væk i magasin. Undtagelsen er det berømte portræt med inventarnummer ÆIN 1425, der stadig er fæstnet til mumien [fig. 1 og 9]. Den har siden Glyptotekets ombygning i 1990'erne været udstillet i museets mumiekælder. Mumieportrætter er skrøbelige, malingen skaller uhyre let af, og det har krævet mere end ti års omhyggelig konservering, udført af konservator Lin Spaabæk, at få portræterne i så god stand, at de kan udstilles [fig. 2]. Portræterne er nu med en enkelt undtagelse³ endelig udstillet igen i museets mumiekælder, og nærværende artikel om, hvordan portræterne endte på Glyptoteket og hvilken funktion, de måske har haft, er skrevet i denne anledning.

Gravrøverne i er-Rubayat

Selvom interessen for det gamle Ægypten var vokset i første halvdel af det 19. århundrede, og selvom ægyptologi blev grundlagt som videnskabelig disciplin med lærestole på adskillige universiteter, gik der en rum tid, førend de romerske mumieportrætter vakte mere end sporadisk interesse i faget og på museerne. Der skulle nogle spektakulære fund og en dygtig kunsthandler til, før interessen for alvor tog til.

I april 1887 fik Daniel Maria Fouquet, en fransk læge og samler udstationeret i Cairo, nys om en række interessante fund gjort af nogle lokale i er-Rubayat i Fayum. Antikvitets tjenestens chef i Cairo, Gaston Maspero, besøgte stedet nogle få dage senere og måtte bestyrtet konstatere, at gravrøverne havde brændt de fleste portrætter af i et forsøg på at holde sig varme i de kolde ørkennætter. De få portrætter, der ikke var gået op i flammer, erhvervede Fouquet straks til sin egen samling.⁴ Få måneder senere fandt nogle lokale fire portrætter i samme område. Gennem en ægyptisk mellemmand, "Ali i Cairo",⁵ fik den østrigske kunsthandler Theodor Graf portræterne i hænde. Det følgende år

Fig. 1 ÆIN 1425

Fig. 2 Lin Spaabæk arbejder på ÆIN 1425. Foto Tine Bagh.

foranstaltede Graf via denne Ali en række udgravninger i er-Rubayat, der bedst kan betegnes som rovgravninger. Graf opkøbte formentlig mere end 300 portrætter fra disse "udgravninger."⁶

Theodor Graf på salgsturné

Den driftige Graf, der først og fremmest skulle tjene penge, iscenesatte et reklamefelttog⁷ og lod i 1888 Georg Ebers, ægyptologiprofessor i Leipzig (og i øvrigt forfatter til en lang række populære historiske romaner, hvoraf flere er oversat til dansk), præsentere portræterne i en række artikler i dagbladet *Allgemeine Zeitung* i München. Interessen var hermed vakt blandt samlere og museumsfolk. Graf lod derpå omkring hundrede af sine bedste portrætter udstille i bl.a. München, Paris, Bruxelles, London, New York og København, før de blev solgt og spredt i samlinger over hele verden.

Ved udstillingen i København erhvervede Carl Jacobsen og Ny Carlsberg Glyptotek fem portrætter

3 Ny Carlsberg Glyptotek inventarnummer ÆIN 1426.

4 Barbara Borg, 'Der zierlichste Anblick der Welt....' *Ägyptische Porträtmumien*, Mainz am Rhein 1998, s. 13.

5 Karl Parlasca, *Mumienporträts und verwandte Denkmäler*, Wiesbaden 1966, s. 23.

6 Arthur F. Shore, *Portrait Painting from Roman Egypt*, London 1962, s. 11.

7 Borg, *loc. cit.*

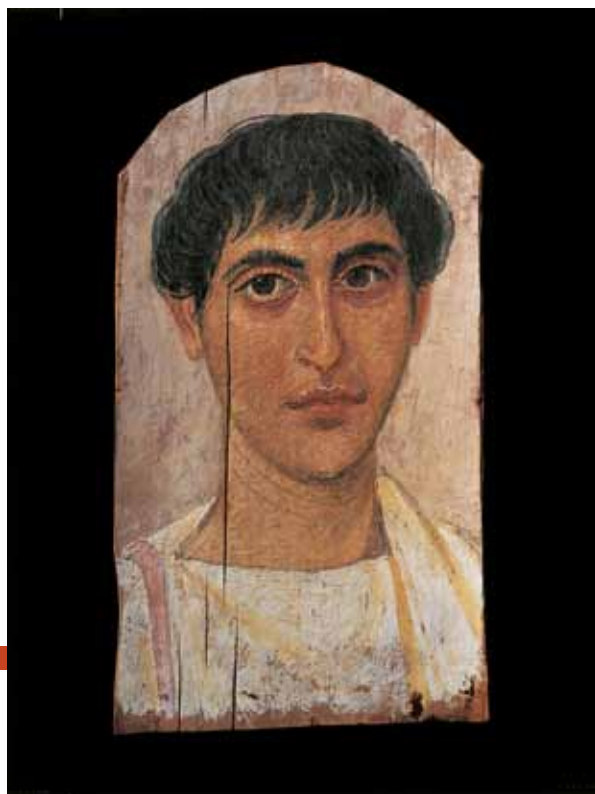

Fig. 3 ÆIN 0680

Fig. 4 ÆIN 0681

fra den Graftske samling [fig. 3, 4, 5, 6, 7].⁸ Graf øjnede en rig køber og lod brygger Jacobsen vide, at han kunne købe hele samlingen på 90 portrætter for 50.000 engelske pund. Selvom prisen senere blev reduceret, faldt bryggeren ikke for Grafts salgskneb. Havde han gjort det, ville Glyptoteket have ejet en af verdens største samlinger af mumieportrætter.⁹

Petrie og portrætterne i Hawara

Omtrent samtidig med Theodor Grafts “udgravninger” i er-Rubayat blev der i begyndelsen af 1888 gjort et nyt, stort fund, hvilket yderligere styrkede interessen for de romerske portrætmumier. Den flittige, engelske arkæolog W. M. F. Petrie var ankommet til Hawara i Fayum i slutningen af 1887 for at undersøge kong Amenemhet III’s pyramide,

labyrinten og gravpladsen omkring pyramiden, hvor han forventede at finde begravelser fra 12. dynasti. Petrie måtte dog kort efter ankomsten skuffet erkende, at labyrinten var så ødelagt, at videre udgravninger formentlig ikke ville bringe noget nyt for dagen, og at det var mere besværligt end først antaget at finde indgangen til Amenemhet III’s pyramide. Petrie satte derfor sine arbejdere i gang med at grave på gravpladsen nær pyramiden; men i stedet for at finde de formodede grave fra Mellemste Rige, stødte arbejderne på en simpel grav, der tydeligvis var romersk. I denne grav fandt Petrie den første portrætmumie,¹⁰ og da der i dagene efter dukkede flere og flere portrætmumier op, stod det klart for Petrie, at fundet muligvis var større, end han først havde antaget. De følgende måneder bragte nemlig 81 portrætmumier til veje tillige med utallige andre fund fra den græsk-romerske periode i Ægypten.

8 Ny Carlsberg Glyptotek inventarnumre ÆIN 680, 681, 682, 683 og 684.

9 Mogens Jørgensen, *Begyndelsen til det hele. Historien om brygger Carl Jacobsens ægyptiske samling 1884–1925*, København 2015, s. 46.

10 W.M.F. Petrie, *Hawara, Biahmu, and Arsinoe*, London 1889, s. 3.

Fig. 5 ÆIN 0682

Fig. 6 ÆIN 0683

Fig. 7 ÆIN 0684

Sygdomme og et besværligt vejrlig bevirkede imidlertid, at Petrie måtte indstille udgravningerne og forlade Hawara.¹¹ I løbet af sommeren 1888 var der derfor frit spil for andre udgravere i området, og fra Petries egne optegnelser ved vi, at lokale indbyggere fandt i hvert fald fire-fem nye portrætter.¹² Da Petrie igen tog til Hawara for at udgrave i vintersæsonen 1888, fandt han indgangen til Amenemhet III's pyramide – det, der i første omgang havde fået ham til at begynde udgravninger i Hawara – og en række yderligere portrætmumier. Efter at mumierne med de bedste portrætter var blevet bragt til Cairo af den ægyptiske antikvitets-tjeneste, hvilket Petrie en anelse irriteret beretter

om i sine erindringer,¹³ blev portrætter og mumier fra begge Petries 1888-sæsoner i Hawara sendt til London, hvor de blev udstillet med stor succes.

I 1910-1911 vendte Petrie endnu engang tilbage til Hawara, og også denne gang havde han held med sine udgravninger. De tredive bedste portrætter af de 65, han havde fundet, blev sendt til London efter først at have været vist i Rom. Petries fund af portrætter og portrætfragmenter fra begge sæsoner (1887-1888 og 1910-1911) kan i dag ses over hele verden,¹⁴ også i København, da Ny Carlsberg

13 W.M.F. Petrie, *Seventy Years in Archaeology*, London 1931, s. 89.

14 For en komplet liste over portrætter udgravet af Petrie, som i dag befinder sig på forskellige museer, se Paul C. Roberts, 'An archaeological context for British discoveries of mummy portraits in the Fayum', i Janet Picton, Stephen Quirke og Paul C. Roberts (red.), *Living Images. Egyptian Funerary Portraits in the Petrie Museum*, London 2007, s. 59-72.

11 Paul C. Roberts, "One of our Mummies is Missing": Evaluating Petrie's records from Hawara', i S. Walker og Morris Bierbrier (red.), *Ancient Faces. Mummy Portraits from Roman Egypt*, London 1997, s. 19.

12 *Ibid.*, s. 19-20.

Fig. 8 ÆIN 1473

Fig. 9 ÆIN 1425

Fig. 10 ÆIN 1426

Glyptotek investerede i tre mumieportrætter, hvoraf de to stadig er fæstnet til deres mumie [fig. 7, 8, 9].¹⁵

På trods af de store indkøb på museer rundt omkring i verden opfattede datidens ægyptologer dog portrætterne som biprodukter af det langt mere interessante, faraoniske materiale. Ingen videnskabelig skole mente for alvor, at portrætterne var deres "område", og efter den første bølge af interesse efter Grafs og Petries fund i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet kom der først for alvor skub i forskningen i portrætterne igen fra 1960'erne. Gennem 1990'erne blev interessen endnu engang fornyet med udstillinger i hele verden og adskillige videnskabelige værker.

På Petries tid – og også senere – var et af de primære spørgsmål, hvordan man skulle datere portrætterne. Selv om dette spørgsmål langt fra er besvaret, søger forskningen i mumieportrætterne i dag også at besvare mange andre spørgsmål. Et tilbagevendende og meget omdiskuteret emne er portrætternes funktion. En række forslag til dette diskuteres derfor i det følgende.

Portrætмумиernes funktion

Fra en ægyptologisk synsvinkel er mumieportrætternes funktion grundlæggende ret ligetil: de skulle placeres over afdødes ansigt og forestillede afdøde, der var vist med idealiserede eller virkelige træk. På den måde skulle portrættet, og ikke mindst mumien, det var placeret på, sikre afdøde udødelighed i det hinsides ifølge den klassiske, ægyptiske dødetro.

At portrætмумиerne muligvis har haft andre funktioner, var Petrie den første i moderne tid, der bemærkede. Portrætмумиerne havde nemlig flere skader, der måtte være pådraget inden de var blevet begravet. De bestod bl.a. af stød, regn, mudder, fugleklatrer og børns skriblerier.¹⁶ Han konkluderede, at mumierne måtte have været placeret i afdødes hjem i en længere periode efter at balsameringen var færdig og inden gravsættelsen fandt sted.

Petries konklusion var nærliggende, men ikke hans egen. Antikke forfattere havde allerede undret sig over ægypternes besynderlige skikke og omgang

15 Ny Carlsberg Glyptotek inventarnumre ÆIN 1425, 1426 og 1473

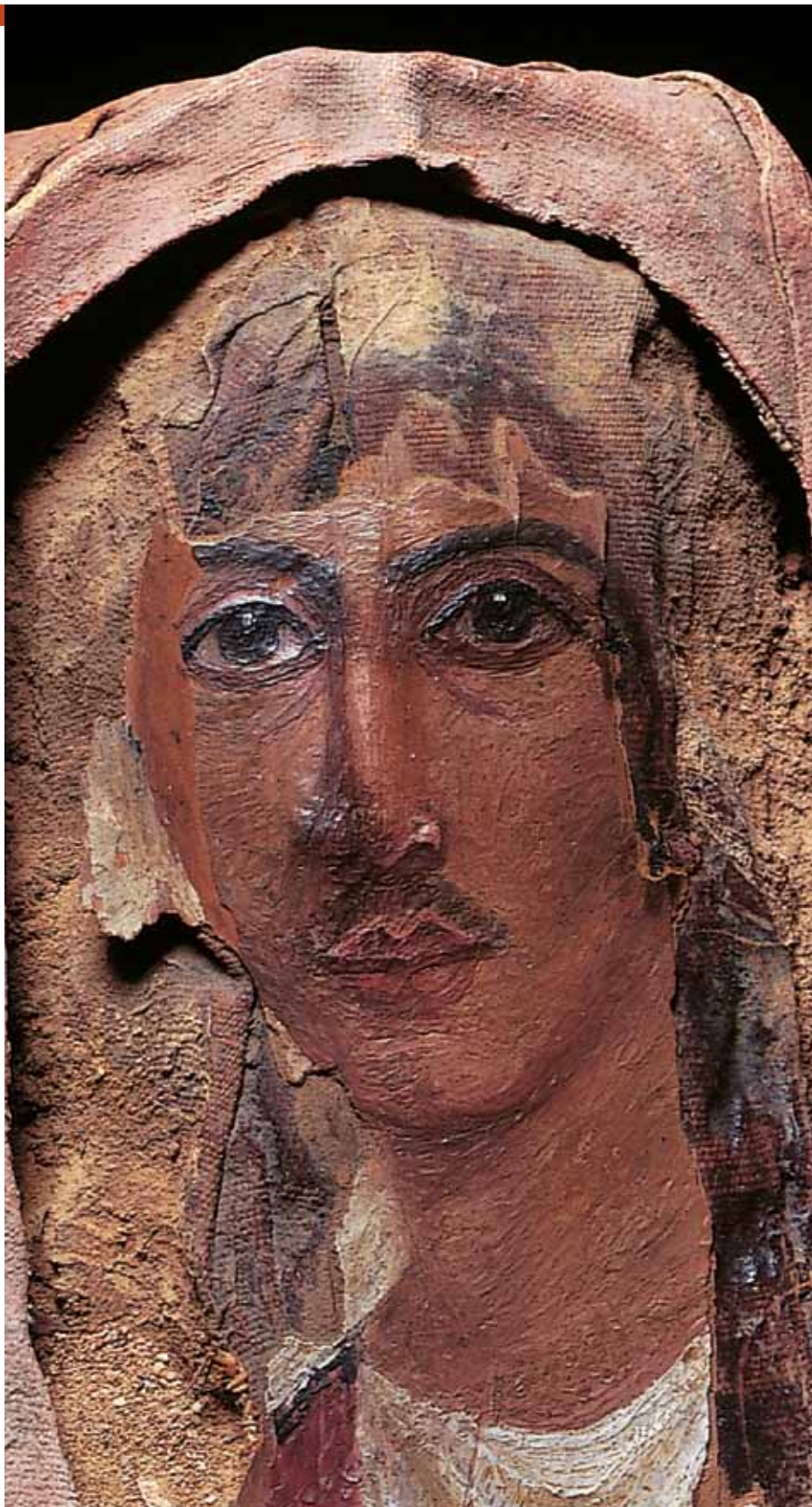
16 W.M.F. Petrie, *Hawara, Biahmu, and Arsinoe*, London 1889, s. 15; W.M.F. Petrie, *Roman Portraits and Memphis (IV)*, London 1911, s. 2.

med deres døde.¹⁷ De fortalte bl.a. om, hvordan ægypterne saltede de døde, opbevarede dem over jorden i stedet for at begrave dem, placerede dem i bygninger, serverede mad og drikke for dem osv.

Hvad der lå til grund for denne praksis, var naturligt nok det næste spørgsmål, der pressede sig på, for der var ingen tvivl om, at mumienes knubs, skidt og skader stammede fra en eller anden form for opbevaring over jorden. Måske stammede mumiens "brugsspor" fra en form for forfædre kult, hvor familiens afdøde, eller i hvert fald nogle af dem, blev tilbedt eller erindret i hjemmet. I det faraoniske Ægypten foregik dødekulten ved afdødes grav, og her var meningen at familien gennem ritualer og offergaver sikrede den døde et behageligt efterliv. Grækerne, hvis kultur beboerne i det romerske Fayum var stærkt præget af, havde desuden en særlige *hero*-kult hvor udvalgte afdøde blev op-
højet til *hero* efter deres død og tilbedt og forsynet med offergaver.¹⁸ Det foregik dog ligesom med den faraonisk-ægyptiske dødekult også ved graven og ikke i private hjem, og det er derfor tvivlsomt, om der har været tale om *hero*-kult.

Romerske imagines

En anden påstand om mumieportrætternes funktion tager udgangspunkt i den romerske *imagines*-tradition. Romerske *imagines*, masker fremstillet i voks eller terrakotta, blev opbevaret i hjemmet, men må ikke sammenlignes med dødsmasker, bl.a. fordi de ikke blev opbevaret i grave, og fordi de var fremstillet mens personen levede. Maskerne kunne bruges i begravelsesoptøget (*ekphora*), hvor de blev båret af den døde eller af en skuespiller.¹⁹ På den måde kunne flere afdøde familiemedlemmer være repræsenteret ved begravelsestalerne. Dette havde et poli-

17 Det drejer sig bl.a. om Cicero, Sextus Impericus, Pomponius Mela og Lukian m. fl. Se endvidere Barbara Borg, 'The dead as a guest at table? Continuity and change in the Egyptian cult of the dead', i Morris Bierbrier (red.), *Portraits and Masks. Burial Customs in Roman Egypt*, London 1997, s. 31, note 1-5; Barbara Borg, *Mumienporträts. Chronologie und kultureller Kontext*, Mainz am Rhein 1996, s. 197-8; Dominic Montserrat, 'Death and Funerals in the Roman Fayum', i Bierbrier, *op. cit.*, s. 33ff

18 Corinne O. Pache, *Baby and Child Heroes in Ancient Greece*, Illinois 2004, s. 1.

19 Anne Marie Nielsen, 'Det sidste ansigt', i Anne Marie Nielsen (red.), *Det sidste ansigt*, København 1998, s. 12.

tisk sigte og spillede ikke nogen dødekultisk eller anden religiøs-magisk rolle.²⁰ Fænomenet kunne godt forklare opbevaringen af mumier i hjemmet, hvis vi altså antager at mumieportrætter blev fremstillet som en slags *imagines*. Det ville i så fald være nødvendigt med en meget naturalistisk gengivelse, fordi *imagines* som nævnt var formet over et levende ansigt.

Hvis ovenstående påstand er forklaringen på mumiernes knubs og skader, ville en beboer i Fayum, der var bekendt med romerske skikke, ikke synes at det var underligt at opbevare forfædrenes billeder over jorden, selvom de befandt sig på mumien af afdøde. Det er ikke helt usandsynligt, at det kan have forholdt sig på denne måde, men vi støder alligevel på i hvert fald et problem: Der er ingen arkæologiske vidnesbyrd om, at husene i det romerske Fayum havde rum, der var beregnet til mumieopbevaring, endsize var store nok til at de har kunnet rumme måske flere generationer af mumier.

De antikke forfattere og de ægyptiske skikke

At fejre og ære afdøde med måltider og gæstebud var ikke noget ukendt fænomen i Ægypten, heller ikke i den romerske periode i landet, hvor man fortsatte den faraonisk-ægyptiske tradition med at dekorere steler med bl.a. offermåltidsscener. De antikke forfattere berettede om, hvordan der blev serveret mad og drikke for de ægyptiske mumier. Der findes dog ingen eksempler på, at man i det faraoniske Ægypten bespiste de afdødes mumier ved fysisk at have dem med til bords, og det virker usandsynligt, at man skulle have gjort det i det romerske Ægypten. Der er derimod mange gravanlæg fra den tid, hvor der ligefrem er indrettet "spisesale".²¹ Her kunne familien komme på særlige helligdage og servere mad og drikke for den døde, der muligvis lå eller stod i nærheden, men det er svært at forestille sig, at dette er noget, der er foregået i private hjem. Som nævnt ovenfor er der ikke nogen huse i det romerske Fayum, der har været store nok til at kunne indeholde et større antal mumier. Til gengæld giver det mening at have haft de døde sat i grav-

kapeller, hvor man kunne mødes på særlige dage og både mindes de afdøde aner og sørge for deres dødekult, hvis tankesæt var rodfæstet i den faraoniske tro. På den måde giver det også mening, hvis vi siger, at portrætterne skulle udfylde både en kultisk og en repræsentativ rolle – familien kom trods alt og så på dem, og mindet om den døde blev på den måde bevaret, ligesom når man i det faraoniske Ægypten mødtes ved forfædrenes grave og holdt fest ved særlige lejligheder. Derfor er det ikke nødvendigvis forkert, når den tyske forsker og ekspert i mumieportrætter Barbara Borg hævder, at portrætternes meget virkelighedsnære udformning var nødvendig, fordi afbildningerne ikke længere skulle gemmes væk i en grav som det var tilfældet i faraonisk Ægypten, men stod mere eller mindre frit fremme.²² Omvendt gør de manglende arkæologiske levn det usikkert, om Borg har ret i, at mumierne var udstillet eller opbevaret i det private hjem.

Det er nemlig ikke helt ligetil at tolke, hvad det egentlig er, de antikke forfattere taler om i deres tekster om de gamle ægypteres sæder og skikke. Ingen af dem fastslår i præcise vendinger, at mumier specifikt blev opbevaret i de samme huse, som de levende boede i. I stedet bruges andre vendinger, som er åbne for fortolkninger, herunder at mumierne blev opbevaret i "nicher", i "sten-skaller" eller blot blev opbevaret "over jorden". Der er ingen af teksterne der antyder, at det var i det private hjem. Når der alligevel er flere anerkendte forskere, herunder Barbara Borg, som fastholder, at mumierne blev opbevaret i hjemmet, er det på grund af en tekst af Cicero, hvor han fortæller, at ægypterne balsamerer deres døde og opbevarer dem i hjemmet: *mortuos Aegyptii condiunt et eos in domi servant*.²³ Ordet *domi*, der oversættes med "hjem" kan nemlig betyde flere ting, f.eks. blot "bygning".

Dominic Montserrat argumenterer for, at mumierne i stedet blev opbevaret i kapeller,²⁴ hvor de efterladte kunne ofre til dem, f.eks. med mad og drikke på særlige dage. De to mumier med bevarede portrætter, som i dag befinder sig på Ny Carlsberg Glyptotek, har hver et bræt i ryggen, hvilket taler for, at mumierne har skullet stå op i kortere eller længere tid før begravelsen. Brættet befinder sig mellem selve mumien og bandagerne.

20 Harriet I. Flower, *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*, Oxford 1999, s. 2-3.

21 F.eks. katakomberne i Kom el-Shuqafa og Stagni-graven. Se Marjorie S. Venit, 'The Stagni painted tomb: Cultural interchange and gender differentiation in Roman Alexandria', *American Journal of Archaeology* 103.4, 1999, s. 641f.

22 Borg, 'The dead as a guest at table', s. 30.

23 Cicero, *Tusculanae Disputationes* I,45.

24 Montserrat, *op. cit.*, s. 39

Fig. 11
ÆIN 1426

Denne praksis hænger bedre sammen med de faraonisk-ægyptiske traditioner, samtidig med at der er en klar forbindelse til græsk-romersk tankegang og de store gravanlæg i Alexandria og Marina el-Alamein med deres "spisesale" med bænke mm. I Fayum er der ganske vist ikke nogen arkæologiske rester af så store gravanlæg som i Alexandria-området, men de bygninger, som Petrie omtaler i sine udgravningsrapporter, er muligvis sådanne kapeller. Her er mumierne blevet udsat for vind og vej, fugleklatrer og andre af dagligdagens små tilfældigheder. Senere, måske efter flere generationer, når kapel-

lerne var fyldt op, blev mumierne begravet uden de store armbevægelser i massegrave og uden nogen form for gravgaver. Der er ikke fundet nogen portrætmumier *in situ* i de ovenfor omtalte kapeller.

Portrætmumier i stedet for privatskulptur?

Ægyptologen Bernard V. Bothmer har foreslået, at portrætmumierne kom i brug på et tidspunkt, hvor privatpersoner ikke længere kunne stille votivstatuer op af sig selv i templerne.²⁵ Allerede i Mellemste Rige var det skik at bede om offergaver i templer og på særlige pilgrimssteder, f.eks. Abydos, ved at rejse en statue af sig selv eller en stele med ens navn.²⁶ Det vides ikke hvorfor denne praksis opførte, men eftersom begravelsesudstyret i den romerske periode i Ægypten også blev mindre og mindre, er det muligt, at mumieportrætternes mere "repræsentative" udseende har udfyldt en del af den funktion, som statuer og steler og øvrigt gravudstyr tænkes at have gjort tidligere. Hvis portrætmumierne blev opbevaret i kapeller, hvor de efterladte kunne komme ind og ofre og ikke i templerne, er det måske mere sandsynligt at de fungerede som en form for *ka*-statuer efter faraonisk-ægyptisk tradition?

Ud fra disse undersøgelser må vi forsigtigt konkludere, at mumierne ikke blev opbevaret i private hjem i det romerske Fayum, men i kapeller, hvor de efterladte havde mulighed for at besøge afdøde familiemedlemmer, ofre til dem, bispise dem m.m. i tråd med det faraoniske trosunivers, hvor det først og fremmest gjaldt om at sikre den døde i det hinsides. Portrætmumierne kommer dermed til at udfylde den rolle, som gravsteler, *ka*-statuer og andet gravudstyr tidligere udfyldte. Tankegangen bag var typisk faraonisk-ægyptisk, og det græsk-romerske element gjorde sig gældende først og fremmest i det naturalistisk malede portræt. Skader og knubs stammer fra opbevaringen i kapellerne, hvor mumierne stod fremme, måske i mange år inden de blev begravet uden nogen former for ceremoni.

25 Bernard V. Bothmer, *Egyptian Sculpture in the Late Period. Exhibition at the Brooklyn Museum 18 October 1960–1969 January 1961*, New York 1960, s. 183-4.

26 Ann M. Roth, 'The Social Aspects of Death', i Sue D'Auria, Peter Lacovara og Catharine H. Roehrig (red.), *Mummies & Magic. The Funerary Arts of Ancient Egypt*, Boston 1988, s. 55.

Tutankhamon-konference i Cairo

6.-8. maj 2016

Tine Bagh

I begyndelsen af maj afholdtes den anden Tutankhamon-konference i Cairo om fremtiden for fundene fra Tutankhamons grav. Disse unikke og for langt de flestes vedkommende skrøbelige genstande skal flyttes ud til det nye Grand Egyptian Museum (GEM) nord for pyramiderne i Giza til åbningen i 2018. Det er en stor udfordring og samtidig en enestående chance for at studere fundene og konservere dem på den bedste måde. Jeg deltog i konferencen i min egenskab af sekretær for CIPEG, komiteen for ægyptiske samlinger indenfor ICOM (International Council of Museums), sammen med Gabi Pieke, formand for CIPEG. Mens hovedemnerne for den første konference i 2015 var "flytning" og "udstilling", så var de denne gang "skrin", "vogne", "tekstiler", "smykker" og "blomster". De to første dage var vi i det endnu ufærdige GEM [fig. 1, 2] og den sidste dag i det andet nye og næsten færdige museum, National Museum of Egyptian Civilization (NMEC) i Fustat i det sydvestlige Cairo nær Old Cairo. Her skal bl.a. de kongelige mumier udstilles, og samtidig skal hele Ægyptens civilisation frem til i dag fremvises

med dagligliv og udviklingen af landbrug, håndværk og teknologi.

Antikvitetsministeren Khaled el-Enany bød velkommen, efterfulgt af direktøren for GEM, Tarek Tawfik, der organiserede konferencen. Den tyske metalkonservator Christian Eckmann holdt det første og meget interessante foredrag om aftagningen og nypåsettelsen af skægget på Tutankhamons guldmaske. Det var ved et uheld for et års tid siden faldet af og var klodset påsat igen med epoxy. Han afviste med teknologiske argumenter pure Nicholas Reeves' teori om, at masken oprindeligt var lavet til Nefertiti. Reeves selv var desværre først til stede den sidste dag. Om eftermiddagen var der et spændende foredrag af Nagm el-Deen Morshed Hamza, der har arbejdet med Tutankhamons 117 bevarede lænde-klæder af den trekantede, blelignende type.

Til sidst på dag 2 var det tid til at diskutere de fire store, forgyldte træskrin, der havde stået omkring sarkofagen. Der er en særligt stor risiko ved at flytte disse på grund af deres størrelse og træets struktur, der med tiden trækker sig sammen, mens belægningen af stuk og bladguld ikke gør det. Gabi

Fig. 1 En tilsløret Ramesses II.

Fig. 2 Der bliver pyramideudsigt fra det nye museum.

Fig. 3 En tolk, Hirokatsu Watanabe, Nick Reeves, Fathi Saleh (it-professor), Zahi Hawass, Mamdouh el-Damati samt Yasser El Shayb (der holdt et oplæg med titlen '#ScanTut a project to employ Engineering and Scientific tools for the Exploration of the Tutankhamun Tomb'. Forrest ses Christian Eckmann med ryggen til.

Fotos Tine Bagh.

har foranlediget et samarbejde, hvor ICOM vil være med til at støtte konserveringen inden flytningen, og vi deltog i denne diskussion sammen med en ægyptisk og en tysk trækonserverator.

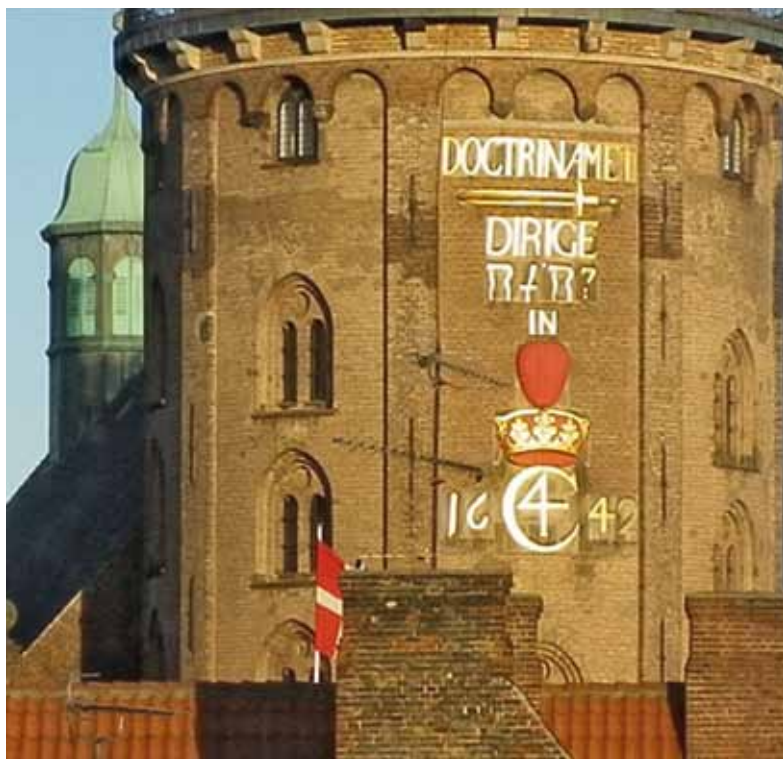
Konferencens tredje dag var den, mange havde ventet på. Her skulle Reeves diskutere sine teorier vedrørende mulige rum bag gravkammeret i Tutankhamons grav med Nefertitis endelige gravsted. Japaneren Watanabes første scanninger af gravvæggene havde støttet formodningen om skjulte rum, men de modsagdes af nyere scanninger, og Reeves var oppe imod især Zahi Hawass, der som bekendt ikke længere har en stilling indenfor antikvitetsvesnet i Ægypten, men som stadig (eller igen) har et ord at skulle have sagt. El-Enany afsluttede diskussionen med at erklære, at der ikke vil ske mere, før der er foretaget yderligere undersøgelser [fig. 3].

Konferencen sluttede med tilføjelser til anbefalingerne fra 2015, og de understregede bl.a. vigtigheden af, at skrøbelige genstande, der har brug for konservering, ikke må transporteres for enhver pris og under tidspres, før det er forsvarligt.

National Geographic har skrevet mere om konferencens tredje dag:
<http://news.nationalgeographic.com/2016/05/160509-king-tut-tomb-chambers-radar-archaeology/>

Den hierosymbolske indskrift på Rundetårn

Thomas
Christiansen

Velkendt for de fleste danskere er den mærkelige “gyldne indskrift (*aurea inscriptio*)” på fronten af det hemmelighedsfulde Rundetårn i hjertet af København, der på en rebusagtig måde er sammensat af latinske og hebræiske ord, samt billeder og talcifre [fig. 1]. Indskriften kan med sikkerhed føres tilbage til tårnets bygherre, Christian IV (1577-1648), hvis egenhændige og noget ubehjælpssomme udkast til den findes i Rigssarkivet på bagsiden af et stykke pap med et spanterids af to pramme, der skulle bygges på Bremerholmen i 1640. Det er mindre velkendt, at det var Danmarks første “ægyptolog”, Thomas Bang (1600-1661), der førte kongens pen og virkede som hans filologiske rådgiver, hvilket fremgår af Hans Holcks (1726-1783) “Kiøbenhavns Sogne-Kirkers Beskrivelse” fra 1775, hvori man læser at “den hierosymboliske Opskrift er inventeret af Doct. Th. Bang, som ved Kirkens Indvielse forrettede den latinske tale.”¹ Denne tale, der blev holdt ved indvielsen af Trinitatis kirke i 1656, tog utvivlsomt

udgangspunkt i Thomas Bangs lærde værk om indskriften fra 1648, der er dedikeret til Frederik III (1609-1670) i anledning af hans tronbestigelse samme år. Det bærer titlen *Phosphorus incriptionis hierosymbolicae Stellaeburgi regii Hauniensis*, hvilket på dansk betyder noget henad: “Oplysning om indskriften med de hellige symboler på Københavns kongelige Stjerneborg.” *Phosphorus* er egentlig lysbringeren (morgenstjernen), og ordet spiller uden tvivl på tårnets officielle navn i samtiden, “Københavns kongelige Stjerneborg (*Stellaeburgum regium Hauniense*)”, hvilket ihukommer Tycho Brahes “Stjerneborg” på Hven, Uranienborg (*Uraniburgum*), dvs. himmelborgen.² I denne bog – et typografisk pragtværk med adskillige kobbersnit og rigelig anvendelse af røde typer – meddeler Bang på titelbladets bagside, at “den ligefremme løsning af den gyldne indskrift, uden hensyn til den symbolske betydning, er denne (*symbolico sensu vacua aureae incriptionis lectio*):”

1 Hans Holck, *Kiøbenhavns Sogne-Kirkers Beskrivelse*, 1775, s. 63.

2 Tak til Peter Zeeberg for kommentarer til de latinske passager.

Hvilket ordret betyder: “Styr lærdommen og retfærdigheden, Jahve, i den kronede Christian IV’s hjerte.” Herpå følger en 10 siders panegyrisk til-egnelse til Frederik III og det oldenburgske dynasti, og derefter over 150 unummererede sider en højst vidtløftigt udlægning af indskriftens symbolske betydning med en mængde referencer til den hellige og verdslige historie lige fra verdens skabelse. Hvad bogen angår, er den sunket hen i dyb forglemmelse, men har interesse for ægyptologiens historie i Danmark, da det teoretiske grundlag for udredningen af indskriftens dybsindigheder formentlig skal søges i otte korte afhandlinger, som Bang skrev i årene 1638-1648, hvori han diskuterer sprogets og skriftens oprindelse samt hieroglyffernes natur. Før hans forhold til og tanker om det gamle Ægypten beskrives mere indgående, vil vi kort skitsere Bangs levnedsløb.

Thomas Bang (1600-1661)

Bang blev født i Flemløse ved Assens i år 1600 og dimitterede fra Odense skole i 1621, hvorefter han ved universitetet fik den daværende professor Jesper Brochmand (1585-1652), der sidenhen blev biskop over Sjælland, til privatpræceptor. Efter at have tilendebragt sine studier i København fik han et stipendium til at foretage en udenlandsrejse med det formål at studere semitiske sprog, men blev, som det var kutyme i datiden, pålagt af universitetsmyndighederne kun at studere ved lutheranske universiteter. Rostock var et almindeligt og nærliggende mål, men Bangs studier blev dér afbrudt af Wallensteins landsknægte. Hans rejseplaner var derefter Tübingen og andre tyske universiteter, med vejen lagt over Amsterdam og Frankrig, men det blev taget ilde op, da han med en påstand om manglende midler hørte forelæsninger ved det reformerte universitet i Franche-Comté ved Zuiderzand. Lærdom i det fremmede drog

Fig. 1 Den hierosymbolske indskrift på Rundetårn: “Styr (DIRIGE), lærdommen (DOCTRINAM) og (ET) retfærdigheden (sværdet), Jahve (Tetragrammaton) i (IN) den kronede Christian IV’s hjerte (hjerte + krone + C4)”. Foto Paul F. Hartvigson.

ham endog i sådan grad, at det var vanskeligt i 1630 at få ham overtalt til modtage et professorat i hebræisk i København, og han betingede sig en senere studierejse, hvor han blandt andet ønskede at studere syrisk og arabisk i Paris. Om dette lykkedes er yderst tvivlsomt, da Christian IV, selv habil i moderne sprog, allerede var vrangvillig over for rejsestipendier til: “fremmede landz beseelse och adschillige Prediche Embedit unyttige fremmede Sprochs lærelse.”³ Det fremgår dog af Bangs værker, at han i hvert fald havde kundskaber i syrisk og rabbinsk lærdom. Med professoratet i hebræisk forbandt han indtil sin død tillige stillingen som universitetsbibliotekar (1649-1661), men er i dag fortrinsvis kendt som forfatteren til den elementære lærebog i latin, *Aurora Latinitatis* (1638), om hvilken Per Degn siger: “Jeg er capabel, Jeppe Berg, at regne op den hele Aurora: *Ala*, det er en Vinge, *Ancilla* en pige, *Barba* et Skiæg, *Coena* en Nat-potte etc.”⁴

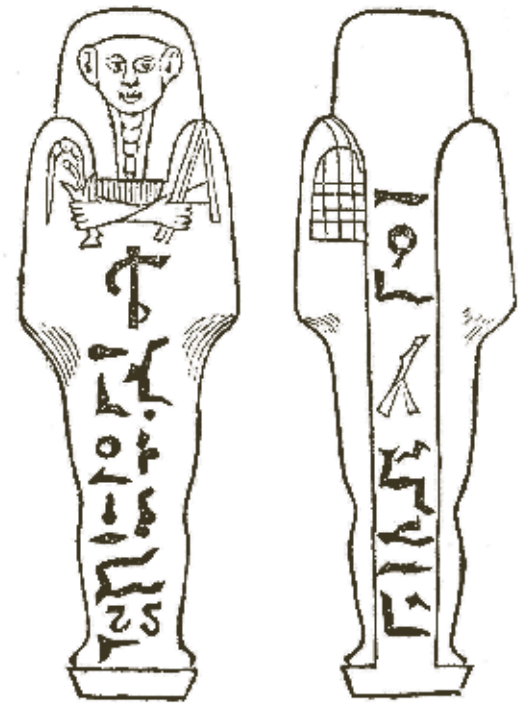
3 William. Norvin, *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder II*, 1937, s. 79.

4 Ludvig Holberg, *Erasmus Montanus*, Værker i Tolv Bind, Bd. 6, 1969-71, s. 143.

Fig. 2 Ushabti-figur i Ole Worms Museum, gengivet fra M.-L. Buhl, *A Hundred Masterpieces*, København 1974, fig. 7.

Danmarks første ægyptolog

I denne artikel kan udelukkende gives nogle få overordnede betragtninger over Thomas Bangs opfattelse af hieroglyffernes natur og hans forhold til det gamle Ægypten, da det vil kræve et større studie at behandle alle de ægyptiske motiver, der optræder i hans obskure *oeuvre* og dets forbindelser til datidens "ægyptologi". I årene 1638-1648 udgav Bang de i indledningen omtalte otte kortere afhandlinger om blandt andet skriftsprogets oprindelse, hvoraf den fjerde fra 1643 er betitlet "Om den hieroglyfiske form (*De hieroglyphico schemate*)."⁵ Bangs direkte forbillede var den jesuitiske polyhistor fra Tyskland, Athanasius Kircher (1602-1680) og hans teorier om en direkte forbindelse mellem koptisk og oldægyptisk, samt hans desværre mislykkede forsøg på at tyde hieroglyfferne og rekonstruere den ægyptiske teosofi. Ad denne vej inddrog Bang det ægyptiske problem i sin fortløbende filologiske diskussion af sprogenes og skriftsystemernes oprindelse og udvikling. Som man kunne vente hvilede hans teori på en blanding af gammeltestamentlige og klassiske kilder, hvoraf især Platons og Plotins opfattelse af hieroglyfferne som en guddommeligt inspireret idé-skrift, der formodedes at være opfundet af den ægyptiske gud eller vismand Thot, som grækerne sammenstillede med Hermes, var af stor betydning. Han gik ud fra, at al oprindelig indsigt i naturens og tilværelsens mysterier var åbenbaret Adam af Herren selv. Efter syndefaldet formidledes denne viden af Tubalkain, og efter syndfloden af Cham og hans slægt. Ad denne vej levede overleveringen videre i Ægyptens esoteriske visdom, der af Hermes kodificeredes i de af Clemens af Alexandria omtalte 42 hermetiske bøger, ved hvilke Bang vel at mærke ikke som Kircher forstod det hermetiske korpus, men ægypternes filosofiske, astronomiske og mate-

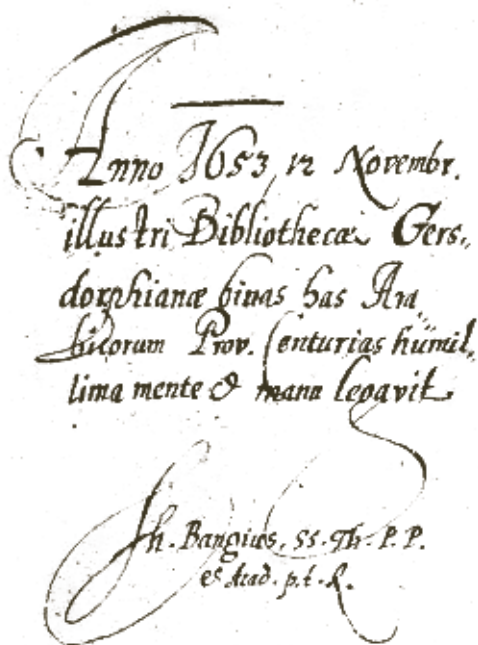
matisk viden, som Moses tilegnede sig under sit ophold i Ægypten, og i hvilke også Pythagoras og Platon initieredes, således at den ægyptiske visdom i deres skrifter fandt sit sublimeste verdslige udtryk. Ligesom sit forbillede kommer han også ind på arkæologiske problemer, som han illustrerede med hieroglyfmateriale hentet fra Kirchers og Laurentius Pignorius' (1571-1631) gengivelse af det såkaldte Mensa Isiaca. Som den første i Danmark gengav han også det koptiske alfabet og udgav en længere beskrivelse af en de i Ole Worms Museum opbevarerede ægyptiske antikviteter, en ægyptiske *ushabti*-figur, som han formodede forstillede Isis [fig. 2].⁵ Det er således ikke ganske uberettiget at betragte Thomas Bang som Danmarks første ægyptolog.

Forfatteren til den hierosymbolske indskrift på Rundetårn

Det ovenstående skulle gerne have bibragt læseren en vis forståelse af Thomas Bangs opfattelse af hieroglyffernes natur og hans forhold til det gamle Ægypten. Det er denne forfatters påstand, at Thomas Bangs bog om den hierosymbolske ind-

⁵ Thomas Bang, *Exercitatus literae antiquitatis quarta, de hieroglyphico schemate*, København 1643, cap. L.

Håndskriften er Thomas Bangs på et løst forsatsblad i en bog fra Frederik III's bibliotek.

skrift på Rundetårn tager udgangspunkt i og på mange måder repræsenterer kulminationen på hans studier over symbolets, skriftsprogets og videnskabens oprindelse, men et egentlig bevis for dette ville sprænge denne artikels rammer. Vi vil derfor blot slutte af med for første gang på dansk at gengive et kort uddrag af denne besynderlige bog. Det citerede afsnit tjener i værket som en indledning til en længere ekskurs over det gamle Ægyptens historie og monumenter, baseret på en lang række klassiske kilder, men er særlig interessant i denne artikels sammenhæng, da det løfter sløret for hvem, der egentlig forfattede den gyldne indskrift på Rundetårn. Det er ikke let at gengive den svulstige latin på et dansk, der nogenlunde svarer til originalens stil, men hermed et forsøg:

Du ser, hvem der fremstår som den første forfatter af den gyldne indskrift på det Kongelige Matematiske Tårn (*in Regia Mathematica Turri*)? Det er David, Guds discipel. Det er Kongen, hvis fremtrædelsesform er Guds ord. Det er profeten, hvis mund Gud former. Endelig, det er Gud, Davids informant. Se guddommeligheden, se Davids ætling, se profetien, se den kongelige inskription. David råber: "Lær mig, Herre, dine vedtægters vej og styr mig i din sandhed (*doce me Jehova viam statutorum tuorum, dirige me in veritate tua*)." Sandelig, vores David skriver med gyldne tegn: "Styr lærdommen og retfærdigheden, Jahve, i Christian IV's hjerte (*doctrinam et justitiam dirige Jehova in corde Christiani Quarti*)." Hvilken gylden tårnindskrift (*pyrogographia*) er af en så stor ælde, eller udtryk for en sådan fromhed ... Ingen pompøse ord, ingen svulmende ambition er at finde i denne indskrift, hvilket de ægyptiske obelisker, koptiske epitafer, memfittiske pyramider og hieroglyfiske steler svælgede i ...

Supplerede litteratur

alle bøgerne er udkommet i København
T. Bang, *Exercitationes octo literariae antiquitatis*, 1638-1648.

T. Bang, *Phosphorus incriptionis hierosymbolicae Stellaeburgi regii Haunien-sis*, 1648.

V. Hermansen, 'Fra Kunstkammer til Antik-Cabinet', i N. Breitenstein (red.), *Antik-Cabinettet* 1851, 1951.

E. Iversen, 'Ægyptologi indtil 1937', i P.J. Jensen og L. Grane (red.), *København's Universitet 1479-1979*, Bd. VII, 1992, s. 593-633.

F. Løkkegaard, 'Semitisk-østerlandsk filologi', i P.J. Jensen og L. Grane (red.), *København's Universitet 1479-1979*, Bd. VII, 1992, s. 477-509.

F. Weilberg, 'Rundetaarn som Bygningsværk', i F. Weilberg (red.), *Rundetaarn 1637-1937*, 1937, s. 11-43.

Ny antikvitetminister

I slutningen af marts 2016 omorganiserede den ægyptiske præsident el-Sisi sit ministerkabinet, og det betød blandt andet udskiftning på den taburet, der hidtil havde tilhørt antikvitetminister Mamdouh el-Damaty. Den nyudnævnte antikvitetminister hedder Khaled el-Anany. Han har bl.a. en ph.d.-grad i ægyptologi fra Université Paul-Valéry i Montpellier i Frankrig, hvor han også har været gæsteprofessor ad flere omgange siden 2006. El-Anany har desuden arbejdet for IFAO (Institut français d'archéologie orientale) i Cairo, været museumsinspektør og meget andet. Et komplet curriculum vitae kan læses på nettet her: http://www.iae-egyptology.org/uploads/Statement_Khaled%20El-Anany.pdf

FUND & FORSKNING

Nye grave åbnet i Sakkara

I maj måned indviede antikvitetminister Khaled el-Anani genåbningen af tre grave i Sakkara. Det drejer sig om to fra 6. dynasti nær Tetis pyramide: vesiren Ankhmahor og Neferseshemphah. De har været kendt siden 1898, men blev først gjort tilgængelige for turister sidst i 1970'erne. Nogle år senere blev de igen lukket og brugt som magasin for nye fund i området. Nu er de blevet tømt og restaureret. Ankhmahors navn er uløseligt forbundet med en af scenerne i hans grav, der viser omskæring og andre kirurgiske indgreb, hvilket nok skal gøre den til et trækplaster.

Den tredje grav tilhører en af Rameses II's højst rangerende embedsmænd i

Memfis: Netjeruimes (Nemtiumes er en anden læsemåde). Han var vesir og leder af alle de kongelige byggeprojekter i Memfis. Han havde også været "ambassadør" (kongelig budbringer), og hans navn er nævnt i Karnak i forbindelse med fredstraktaten med hittitterne fra år 21. Ifølge Alain Zivie, der opdagede graven under klipperne ved Bubasteion i 1997, kan det meget vel have været ham, der var rejst til hittiterkongen og hjembragte selve traktaten, indgraveret på en sølvplade, til Ramesses II. Graven er udsmykket med relieffer med velbevarede farver. Inderst inde i klippen er i bagvæggen udhugget en statue af kongen, der står under Hathorkoens beskyttende mule. Om opdagelsen af graven: Alain Zivie, *Les Tombeaux retrouvés de Saqqara*, 2003, s. 120-141.

Unas-pyramiden er nu også genåbnet efter at have været lukket i 20 år. Gravkammeret er et besøg værd med sin kiste og pyramidetekster og geometrisk udsmykning på væggene. [LM]
Lagt på EEF 2. juni 2016.

Vesiren Netjeruimes. Foto Patrick Chapuis.

El-Lisht

EN SEGLBÆRERS GRAV

Begravelsesområdet el-Lisht, som blev brugt af konger og embedsmænd i Mellemste Rige, ligger syd for Dahshur. Her findes bl.a. Amenemhet I's og Sesostri I's pyramider, omgivet af mindre pyramider samt mastabagrave. Amerikanske og ægyptiske arkæologer

Kirurgen i arbejde. Wellcome Library, London.

har fundet en velbevaret grav fra 12. dynasti. Graven tilhørte Sesostris I's seglbærer, og væggene i graven er dekoreret med scener, der viser den døde foran guderne og i forskellige situationer med sin familie. Sarah Parcak og arkæologerne fra Alabama University er ved at oplære de ægyptiske arkæologer i nye metoder inden for dokumentation, konservering og brug af satellit-udstyr til at sikre arkæologiske lokaliteter. De fortsatte udgravninger vil forhåbentlig tilvejebringe flere informationer om seglbæreren og hans familie. Lagt på nettet 23. februar 2016 <http://english.ahram.org.eg/News/188325.aspx>

Luxor

KOM EL-HEITTAN

Hourig Sourouzians udgravninger ved Amenhotep III's dødetempel i Kom el-Heittan bringer stadig nye ting for dagen. Fornylig fandt udgraverne flere Sakhmet-statuer og dele af en statue af Amenhotep III iført *heb-sed*-dragt. Tre af Sakhmet-statuerne forestiller gudinden siddende på en trone med *ankh*-tegn i højre hånd, mens en enkelt statue viser gudinden stående med papyrus-scepter i venstre hånd. Lagt på nettet 15. marts 2016 <http://english.ahram.org.eg/News/191039.aspx>

Edfu

STATUEFUND UNDER RAZZIA

Ved en ransagning i en lokal narko- og våbenhandlers hus i Edfu blev der fundet en statue af Amenhotep III. Der blev øjeblikkeligt nedsat en arkæologisk komité, der fik til opgave at undersøge statuen og verificere dens ægthed. Daværende antikvitsminister Mamdouh el-Damaty beordrede statuen fragtet til Edfu, hvor den skal restaureres og konserveres, før den med tiden kan blive udstillet på et af Ægyptens museer. Chef for arkæologi i Aswan-området, Nasr Salama, udtalte, at den meget velbevarede statue er fremstillet i sort granit. Den er 150 cm høj og forestiller en stående Amenhotep III iført

Amenhotep III fra Edfu. Foto Ministry of Antiquities.

kilt og *nemes*-hovedklæde. Statuen bærer tillige indskrifter med kongens navn.

Lagt på nettet december 2015 <http://www.heritagedaily.com/2015/12/amenhotep-iii-statue-found-in-raid-in-edfu/109126>

Assassif

SARKOFAG FRA 22. DYNASTI

I slutningen af november 2015 kunne den daværende antikvitsminister Momdouh el-Damaty ved et besøg på Luxors vestbred afsløre fundet af en velbevaret sarkofag fra 22. dynasti. Sarkofagen har tilhørt en embedsmand ved navn Ankhef-Khonsu og blev fundet i en niche i TT 28. Det var spanske arkæologer, der i samarbejde med ægyptiske ditto fra Antikvitsministeriet fandt sarkofagen. Chefen for de ægyptiske arkæologer, Mahmoud Afifi, oplyste ved ministerens besøg, at sarkofagen er udført i træ, dækket med et lag af stuk og udført i tydelig 22. dynastistil. Den afdøde er afbildet med en blomsteromkranset paryk. Hans bryst er smykket med en halskæde, og han holder papyrusblomster i hænderne. Desuden er der tekster på sarkofagen samt scener, der viser den afdøde i foran Osiris, Nefertum, Anubis og Hathor – alt i alt en velkendt type sarkofag fra denne tid. Sultan Eid, der leder den øvreægyptiske centraladministra-

tion for antikviteter, kunne fortælle, at sarkofagen indeholdt en mumie, der dog ikke er undersøgt endnu.

Lagt på nettet 26. november 2015 <http://english.ahram.org.eg/News/171837.aspx>

Gebel el-Silsila

NEFERKHEWES KENOTAF

Maria Nilsson fra Lund og hendes hold i Gebel el-Silsila har fundet to kenotafer (skingrave) med i alt seks statuer, der oprindeligt var hugget ud af klippen, men som efter et jordskælv for omkring 2000 år siden kom til at ligge med ansigterne i Nilslam. Forinden havde de været udsat for vind og vejr. Der er i alt 32 kenotafer i Gebel el-Silsila. Her blev der brudt sandsten i store mængder, men det er uklart hvorfor der også skulle være skingrave for embedsmænd, der ikke nødvendigvis havde noget med dette arbejde at gøre.

De nyfundne statuer er de mest velbevarede af dem alle. Begge monumenter relaterer til samme familie, hvor *pater familias* hed Neferkhewe. Han levede i Thutmosis III's regeringstid og bar bl.a. titlerne *medjay*-chef og opsynsmand over fremmede lande. I den ene kenotaf sidder han og hans kone side om side. Han bærer en skulderlang paryk og er afbildet med armene over kors. Hustruen, der bærer en lang, tredelt paryk, er afbildet med den ene

Ill. fra nettet. Foto The Gebel el Silsila Survey Project, courtesy the Egyptian Ministry of State for Antiquities.

hånd på mandens ryg og den anden placeret under brystet.

Den anden kenotaf har fire statuer, og indskrifterne angiver, at det igen drejer sig om Neferkhewe, hans hustru Ruiresti og to børn. John Ward mener, at parret må have haft flere børn, da der også er afbildet nogen, som bringer offergaver til deres forældre. Alle er de afbildet med påfaldende runde ansigter og store ører.

Maria Nilsson planlægger at fortsætte arbejdet med at rydde området med de to kenotafer og ad den vej måske opdage nyt om Neferkhewes familie. Hun mener, at det med tiden måske bliver muligt at lokalisere deres egentlige grav i Luxor-området.

Lagt på nettet 7. januar 2016
<http://www.livescience.com/53296-statues-reveal-ancient-egyptian-power-couple.html>

[Såfremt det citerede navn "Neferkhewe" er identisk med et mere gængs navn, Neferkhawt, er det sandsynligt, at han er identisk med en Neferkhawt, der også var *medjay*-chef under Tuthmosis III, og som var ejer af en sandstensstele nu i Nationalmuseet i Budapest (Porter & Moss, *Topographical Bibliography* I,2, s. 799). Jf. *Urk.* IV 989-91 med stelens tekst, hvor Sethe foreslår, at denne Neferkhawt kan være identisk med en anonym *medjay*-chef i Menkheperassenbs grav (TT 86), da

Neferkhawts søn ifgl. teksten på en granitstatue i Cairo (nr. 547, jf. *Urk.* IV. 991-994) også hedder Menkheperassenb og som sin far bestrider hvervet som *medjay*-chef og opsynsmand med fremmedlandene. Det åbner således op for den forventede forbindelse til det thebanske gravmiljø. Dette styrkes betragteligt af, at der findes en gravkegle tilhørende en *medjai*-chef Neferkhaut (Gary Dibley og Bron Lipkin, *A Compendium of Egyptian Funerary Cones*, London 2009, no. 280 med henvisning til en grav i Dra' Abu el-Naga Kampp -243-). Om *medjai*-chefer og deres arbejde især i Deir el-Medina se *Papyrus* 34/1, 2014, s. 28-37]. [LM]

Aswan: Elefantine

NY STATUE AF HEQAIB

Ved Khnum-templet har de schweiziske arkæologer under ledelse af Cornelius Pilgrim fundet to hovedløse statuer fra Gamle Rige og en offerstele fra Ny Rige. Chef for arkæologi i Aswan-området, Nasr Salama, fortæller, at de første studier af statuerne viser, at en af dem forestiller fyrst Heqaib fra Elefantine, og at det endnu ikke er til at sige, hvem den anden statue forestiller, da den er uden indskrifter. Offerstelen af sandsten fra Ny Rige stammer formentlig fra 18. dynasti. Det er endnu uvist hvem dens ejer var.

[Heqaib, hvis oprindelige navn var Pepinakht, var guvernør over det 1. øvreægyptiske nome i slutningen af 6. dynasti og endvidere involveret i militære aktioner i Nubien. Hans grav ligger i klipperne i Qubbet el-Hawa, men da han havde ry for at være vismand, fik han en separat helligdom på Elefantine, hvor han blev tilbudt langt ind i Mellemste Rige. Derfor findes der også adskillige statuer af ham.] [LM]

Lagt på nettet 10. april 2016
<http://english.ahram.org.eg/News/199230.aspx>

Foto Det schweiziske Institut.

Dronning Tejes
tempel i Sedeinga.
Foto Pia Adamsen.

HATSHEPSUTS KAPEL

Medlemmer af det tyske arkæologiske institut kunne i april 2016 på Elefantine ved Aswan afsløre en række stenblokke fra et kapel, der har tilhørt Hatshepsut. Ifølge Felix Arnold, der er chef for de tyske udgravninger, er der i de senere år af schweiziske arkæologer fundet 30 tilsvarende blokke ved Khnum's tempel. Deres betydning har hidtil været uklar, men nu giver alle elementerne mening, siger han. Blokkene stammer nemlig fra et kapel viet til Khnum, opført i Hatshepsuts tidlige regeringsår. Kapellet har bestået af et enkelt rum omgivet af søjler. Indskriftene på blokkene omtaler Hathsepsut som dronning, hvilket er usædvanligt, da hun som regel omtales som konge. Arnold fortæller, at forskerne i de kommende sæsoner vil samle alle blokkene og genopbygge en del af kapellet for bedre at kunne undersøge, hvilket forhold Hatshepsut havde til Elefantine. Man håber tillige, at det nye fund kan give viden om den tidlige del af Hatshepsuts regeringstid.

Lagt på nettet 20. april 2016
<http://hebdo.ahram.org.eg/News/15843.aspx>

Sedeinga

I Nordsudan, 12 km syd for Amenhotep III's store tempel i Soleb, ligger det langt mindre tempel, som han byggede for sin dronning Teje. Lige siden templet først blev genopdaget og afbildet, har det hovedsageligt bestået af en enkelt søjle med Hathor-hoved plantet i en bunke af store stenblokke, der lå hult til bulter for dens fod. Nu er der endelig nogen, der er begyndt at rydde op.

Da medlemmer af DÆS besøgte stedet i januar 2016, var udsigten til templet skæmmet af en meget stor, mobil kran. Da vi gik nærmere for at se os omkring, varede det ikke længe, før en herre nærmede sig fra et nærliggende hus for at undersøge hvem vi var (Sedeinga er ikke ligefrem overrendt af turister). Det var Claude Rilly fra CNRS, det franske forskningsråd, der med støtte fra Qatar var gået i gang med denne nyttige opgave. Vi fik en lang og detaljeret rundvisning blandt de blokke, der allerede var vendt på ret køl og sat på podier af beton. Stenen er en meget porøs sandsten, der ikke giver de bedste og mest holdbare resultater, men der var dog mange fine relieffer at se af både kongen og dronningen. [LM]

Ny by lokaliseret i Dokki Gel

Siden 1965 har Charles Bonnet, der nu er 82 år gammel, gravet i Sudan, i de sidste mange år i byen Kerma i Nordsudan. Kerma er et fascinerende arkæologisk område, dels fordi der er spor af beboelse helt tilbage fra 2500 f.Kr., dels fordi den rummer så mange uvante, indfødte nubiske træk. Karakteristisk for arkitekturen er cirkelrunde og ovale grundplaner, som er smukt restaureret i sandet for foden af "den vestlige defufa", som den store lerstensbygning på stedet kaldes.

Knap 1 km fra Kerma ligger Dokki Gel, hvor Bonnet og hans team fra Genève har gravet i flere år. Bebyggelsen på stedet synes at gå tilbage til 1800 f.Kr., og den inkluderer også væsentlige rester af et tempel bygget af Amenhotep IV/Akhnaten (se Lises artikel om Sesebi i dette nummer). I vinter opdagede arkæologerne spor af et enormt byggeri, der rummede mindst to runde templer, paladser og beboelseshuse. For at skærme den royale og sakrale del af byen fra almindelige menneskers nærhed var der anlagt en port, der var omkring 100 m lang (ja! Bonnet har sammenlignet den med den funktion som hypostylhallen i Karnak

Foto Mission
Archéologique
Suisse au Soudan,
fra nettet.

havde som indgangsparti til templets allerhelligste). Dette byggeri er helt originalt, med træk, der hverken er ægyptiske eller nubiske. Det interessante fund er ikke synligt for det blotte øje, for det ligger endnu under jorden. Opdagelsen er fortaget med geomagnetisk udstyr og assistance fra polske eksperter. [LM]

Blækkets hemmeligheder

For 5000 år siden opfandt ægypterne blækket. Da skriften også blev udformet, var det ikke længere nødvendigt udelukkende at gemme informationer i hovedet. Antikkens blæk består af en væske iblandet bindemiddel og pigment, der kan være kønrøg eller udtræk fra galæbler (en udvækst på blade

fremkaldt af et insekt) tilsat jernsulfat. Hvad lavede ægypterne deres blæk af? Det forsker Thomas Christiansen, ph.d.-studerende på ToRS, i, og i april var han i Genoble for at benytte "European Synchrotron Radiation Facility", en 834 m lang elektronaccelerator, der via røntgenstråling kan afkode blækets fingeraftryk. I 48 timer havde han og hans naturvidenskabelige kolleger mulighed for at anvende apparatet og indsamle data, der nu analyseres i København. Hvis man kender blækkets dna, vil det lette arbejdet med at samle fragmenter af en papyrusrulle, der kan være spredt i forskellige samlinger, og tekster uden kendt proveniens, der kommer fra samme lokalitet. Projektet er højeste grad tværfagligt, da det udover professorer i kemi og fysik ved Københavns Universitet samarbejder med ledende naturvidenskabelige laboratorier i ind- og udland. [LM] *Jyllandsposten* 18. marts 2016.

Netrapport udgivet 25. februar 2016 (på fransk) med 9 billeder:
<http://www.tdg.ch/culture/culture/Une-ville-antique-depiستee-en-Nubie/story/14519472>

Kort om Dokki Gel på engelsk:
<http://www.kerma.ch/index.php?Itemid=54&lang=en>

Optisk mikroskopbillede af en kønrøg-blæk på en medicinsk papyrus fra tempebiblioteket i Tebtunis (P. Carlsberg 172). De lysende og transparente partikler, der ses i den sorte blæk, er til dels bindemiddel (gummi arabicum) og det sand, salt og vand, der igennem årtusinder har indlejret sig i henholdsvis blækket og papyrussen. Foto Centre for Art Technological and Conservation Studies, SMK.

Nyt om tatovering

At de gamle ægyptere brugte tatovering er ikke ukendt. De motiver, der er fundet på mumier fra Mellemste Rige, viser trekanter formet af prikker. På lårene af kvinder afbildet på to vægmalerier og på en enkelt fajanceskål og en salveske fra Nye Rige ses et mere kompliceret motiv: en silhuet af en "Bes-figur", den gud hvis rolle på det tidspunkt primært var at beskytte kvinder under undfangelse og fødsel. IFAO (det franske arkæologiske institut) har i snart 100 år arbejdet i Deir el-Medina, og for nylig har Cédric Gobeil og hans kolleger fundet en ny mumie, der viste sig at gemme på unikke detaljer. Den blev undersøgt med infrarødt lys af Anne Austin, bioarkæolog fra Stanford University. Mumien manglede både hoved og ben, men overkroppen og hofterne var tatoveret med omkring 30 figurer: silhuetter af bavianer og *udjat*-øjne på halsen; på overarmene en kobraslange og køer med Hathor-krone og *menat*-halskæde; og på hofterne lotusblomster og kultgeråd (et håndtag til et spejl(?)) med gudindens ansigt). Det drejer sig om ægte tatovering udført med nål og blåsort blæk, ikke bare kropsbemaling. Motiverne er ikke tilfældigt valgt, for de kan alle sættes i forbindelse med Hathor og hendes mange roller, og mange af symbolerne har også forbindelse til genfødsel og seksualitets rolle her. Gobeil foreslår, ikke uventet, at kvinden kan have fungeret som præstinde for Hathor, som netop blev dyrket i området og i ptolemæisk tid fik et helt lille tempel i Deir el-Medina. [LM]

Læs mere om tatovering i *Papyrus* 23/1, 2003 og et interview med Gobeil i *Science et avenir* (på fransk) her: <http://www.sciencesetavenir.fr/archeo-paleo/archeologie/20160614.OBS2551/egypte-le-secret-de-la-momie-tatouee.html?xtor=RSS-4>
Lagt på EEF 16. juni 2016

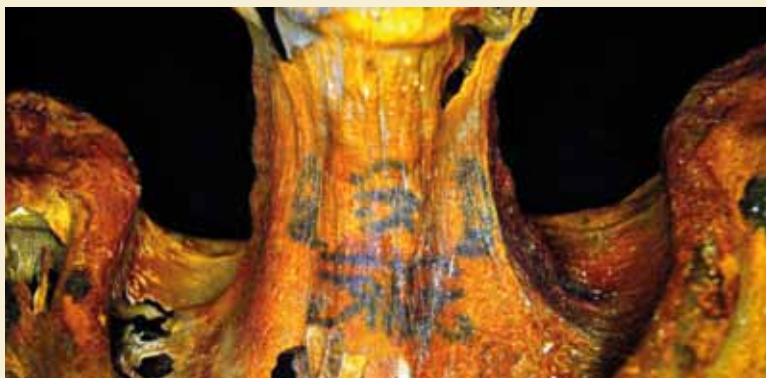

Foto Anne Austin/IFAO.

Tutankhamons dolk kom fra rummet!

Eller råmateriale til bladet gjorde. Dolken er en af de sjældne genstande af jern fra det gamle Ægypten. Nu er materialet blevet undersøgt, og det viser sig, at det ikke drejer sig om jordisk jern, men meteorisk jern, der har et højere nikkelindhold og mindre indhold af kobolt, fosfor, kulstof og svovl. Undersøgelsen blev foretaget med non-invasive røntgenstråler af Det Polytekniske Universitet i Milano og universiteterne i Pisa og i Torino i samarbejde med Det Ægyptiske Museum i Cairo og Universitetet i Fayum. Meteorisk jern blev allerede i 1928 påvist i ni prædynastiske perler fra Gerzeh syd for Cairo. Jernet i dolken har samme sammensætning som en meteorit fundet i den vestlige ørken syd for Mersa Matruh.

En anden genstand fra kongens grav er også udført af materiale, der faldt ned fra himlen. I 1006 foreslog en østrigsk astrokemiker, at den lysegrønne skarabæ i en af kongens hals-smykker var udført af glas, der smeltede sammen, da en meteorit styrtede ned i sandet i den vestlige ørken. Her kan man stadig finde mange eksempler på sådanne glasforekomster, der ikke har været i forbindelse med menneskehånd. [LM]

The Guardian 2. juni 2016 https://www.theguardian.com/world/2016/jun/01/dagger-king-tut-tomb-iron-meteorite-egypt-mummy?CMP=share_btn_link

Foto Det Ægyptiske Museum, Cairo.

Fotografering i Cairo-museet

Allerede i slutningen af 2015 blev der givet midlertidig tilladelse til at fotografere (uden blitz) på Det Ægyptiske Museum i Cairo. Efter en måneds tid blev muligheden dog sløjftet, men i begyndelsen af marts 2016 blev ordningen indtil videre gjort permanent, og for 50 ægyptiske pund kan besøgende erhverve en fotobillet, der giver tilladelse til at fotografere løs (uden blitz) på museet. Der er dog undtagelser, f.eks. er det ikke tilladt at fotografere i rummet med Tutankhamons guldfund eller i rummet, der indeholder Tanis-skatene. Museet i Luxor har netop (april 2016) fulgt trop og tilbyder også fotobilletter. Det er meningen, at det mod betaling med tiden skal være muligt at fotografere på alle museer i Ægypten. Ordningen gælder "amatørfotografer" med almindelige digitalkameraer med almindeligt udstyr eller telefoner. Ønsker man at fotografere professionelt med stativ eller mere avanceret udstyr, skal der stadig søges tilladelse på forhånd, ligesom videofotografering heller ikke er tilladt.

Ministeren på museumsbesøg

Den nyudnævnte antikvitsminister Khaled el-Anany ligger ikke på den lade side. Blot tre dage efter sin udnævnelse var ministeren på visit på to af de store museumsbyggerier i Cairo, nemlig Grand Egyptian Museum i Giza (GEM) og National Museum of Egyptian Civilisation (NMEC) ved Fustat. Formålet med de to besøg var at lægge pres på den videre proces med at få bygget museerne færdige. Arbejdet har ligget stille især på grund af budgetmæssige problemer, men der har også været tekniske problemer.

Under sit besøg i GEM inspicerede ministeren de forskellige byggefaser og holdt møde med ledende ingeniører fra Ægyptens væbnede styrker. El-Anany annoncerede umiddelbart derefter, at han ville søge at komme med løsninger

på de tekniske udfordringer så hurtigt som muligt. Han sagde desuden, at GEM er et af landets megaprojekter – et våben mod alle de nuværende udfordringer, der er i landet. På NMEC inspicerede han forberedelserne til den midlertidige udstillingshal, der efter planen skal åbne senere på året (2016).

El-Anany holdt også møde med UNESCOs repræsentant i Cairo, Ciara Berdiski, for at få påbegyndt et træningsprogram, der skal forbedre de ægyptiske museumsinspektørers kompetencer.

Lagt på nettet 29. marts 2016

<http://english.ahram.org.eg/News/198222.aspx>

Open Air militærmuseum

Antikvitsministeren, Khaled el-Anany, har i april 2016 desuden godkendt planerne om at genfortælle landets militære historie fra oldtiden og til i dag. Det skal foregå gennem et ambitiøst projekt, der bl.a. går ud på at restaurere oldtidens Horus-vej i Sinai og gøre syv lokaliteter i Qantara i deltaet på den østlige side af Suezkanalen tilgængelige for turister. Der skal ligeledes etableres et museum, der viser Ægyptens militære historie, og projektet er blevet til i samarbejde med Ægyptens væbnede styrker. Antikvitsministeren siger, at projektet skal være færdigt om 12 måneder, og at der allerede er holdt møder med de væbnede styrkers embedsmænd om planerne.

Mohamed Abdel-Maksoud, der koordinerer de arkæologiske lokaliteter omkring den nye Suezkanal, fortæller tillige, at der også kommer til at være moderne informationstavler, højteknologisk sikkerhedsudstyr og lyssystem plus andre faciliteter, herunder besøgscenter, boghandel, souvenirbutik og cafeteria.

Lagt på nettet 6. april 2016

<http://english.ahram.org.eg/News/198942.aspx>

Besøgscenter i Amarna

For at promovere turisme, især i Minya i Øvreægypten, indviede den daværende antikvitsminister Mamdouh el-Damaty tidligere på året (2016) det nye Tell el-Amarna besøgscenter. Centret har fokus på Akhnaten, og besøgende kan bl.a. se kopier af kongens grav, paladser og huse. Her er også modeller af byen med gader, huse, paladser og templer.

Under åbningen af besøgscenteret lod el-Damaty også pressen vide, at arbejdet på Aten-museet og nationalmuseet i Mallawi er i fuld gang, selvom der har været rygter fremme om det modsatte.

Lagt på nettet 20. marts 2016

<http://english.ahram.org.eg/News/193451.aspx>

Museo egizio, Torino

Det ægyptiske museum i Torino genåbenede for et års tid siden efter en total nyopstilling af den enorme samling. Det museum er en rejse værd! Smukt og logisk sat op med god skiltning på italiensk og engelsk. Ud over alle de kendte genstande findes der en lang korridor med en studiesamling ordnet efter materiale. En mandshøj vitrine fuld af nakkestøtter af træ er betagende – som et oldægyptisk Ikea.

Den permanente samling i Torino indledes med en smukt illustreret gennemgang af samlingens historie og præsentation af de involverede tidlige rejsende. For tiden er opstillingen mere eller mindre sammenflettet med elementer af en særudstilling om Ægypten i den romerske verden, "Nilen i Pompeji. Visionen om Ægypten i den romerske verden". På 3. sal er den egentlige særudstilling i rum, der fokuserer på forskellige aspekter: forbindelsen mellem Ægypten og Hellas, Osirislegenden, der jo med dyrkelsen af Isis fik enorm betydning, Serapis og Isis, det ret ukendte Isistempel i Benevento i Syditalien, Isiskulten i Pompeji, pompejanske vægmalerier med havemotiver med ægyptisk inspiration og ægyptiske skulpturer fra

Foto LM.

Ægyptisk landskab i villa i Pompeji. Fra udstillingskataloget.
Foto Archivi Fotografico della Soprintendenza Speciale.

haven til et andet hus i byen og til slut en demonstration af Isiskultens udbredelse i Piemonte, regionen omkring Torino.

Overordnet er det interessant at se, hvordan romerne, i hvert fald de romerske billedkunstnere, har udvalgt det mest visuelt typiske fra Nillandet, det som de umiddelbart har kunnet relatere til. Myten om Isis har fænget på grund af gudindens alment menneskelige egenskaber. Landskabet har fascineret med sin frodighed og sine elementer af noget eksotisk afrikansk. De ægyptiske symboler (sfinkser, obelisker, pyramider, sistrer) har fænget med deres præcise og typisk ægyptiske udseende. Romerne, som jo

tidsmæssigt var noget tættere på de gamle ægyptere end vi er, burde have fattet det gamle Ægyptens særegne kultur lettere end vi, der halter 2000 år bagefter dem. Men vi er i den særegne position, at vi (ægyptologerne) har nøglen til deres urgamle sprog. Romerne var bedst bekendt med det samtidige Ægypten, og det er i sig selv fascinerende. Men vi har muligheden for at se længere tilbage.

Et andet arrangement over et lignende tema foregår i selve Pompeji, hvor der i foråret i det store gymnasium blev opsat syv Sakhmetstatuer og en af Tuthmosis I. Her stod der jo engang et rigtigt Isistempe (se *Papyrus* 31/1, 2011).

Der foreligger et gedigent katalog over den permanente samling i Torino (også på engelsk), og naturligvis også en bog om særudstillingen (på italiensk). [LM]

Udstillingen i Torino slutter d. 4. september
<http://www.museoegizio.it/en/nilo-pompei/>
 Museets hjemmeside
<http://www.museoegizio.it/en/>
 Installationen i Pompeji slutter d. 2. november
<http://www.arte.it/calendario-arte/napoli/mostra-egitto-pompei-27145>

HISTORISKE DAGE 2016

Kathrine og Michael fra Atlantis Rejser. Foto LM.

Den 9. og 10. april løb “Historiske Dage” af stablen i Øksnehallen i København. Arrangementet kørte for andet år, og nu var Dansk Ægyptologisk Selskab også med. En stor indsats blev gjort af arbejdsgruppen bestående af Lise Manniche, Tine Bagh, Elin Rand Nielsen, Louise Alkjær og Merete Allen Jensen (alle medlemmer af DÆS’ bestyrelse). Vores deltagelse kom i stand ved et samarbejde med

Atlantis Rejser, der stod for udgifterne til vores delte stand. Tine skaffede en skærm fra Glyptoteket til Lises løbende diasshow med billeder fra Ægypten og Sudan; Elin lånte saksehylder fra sin arbejdsplads; Merete sørgede for, at vores stand blev en grafisk smuk installation og opdaterede yderligere vores foldere; Charlotte Nielsen var kontakten til Atlantis; og Lise holdt boldene i luften.

Resultatet for DÆS var, at, takket være Atlantis Rejser, var arrangementet uden udgifter for os. Vi fik nye medlemmer; vi fik et par vigtige deltagere til vores rejse til Sudan i november; og, med indsatsen fra de ovenfor nævnte samt yderligere Ziff Jonker, Mette Gregersen og Paul John Frandsen fra bestyrelsen fik vi profileret os godt. Vores optræden på scenerne trak fulde huse. Louise Alkjær, Lise og

Lise og Tine på scenen.

Merete hænger DÆS-logoet op. Foto LM.

Tine forsøgte at overbevise de tilstedeværende om, at det ikke er farligt at rejse i Ægypten og Sudan. Lise interviewede Tine om sidste nyt om Nefertitis eventuelle begravelse i Tutankhamons grav, og Tine udspurgte Lise om et altid hot emne: "Sex i det gamle Ægypten". Der er ingen tvivl om, at vi skal være med næste år! [LM]

NETNYT

Der er efterhånden mange ægyptologiske publikationer af god kvalitet og med videnskabelig vægt, der er tilgængelige til download på nettet, men ofte støder den interesserede læser på en her og nu betalingsmur eller et krav om et dyrt abonnement for at kunne få lov at læse eller downloade. Undtagelserne er f.eks. Oriental Institute i Chicago, som har haft størsteparten af deres mange publikationer liggende frit tilgængeligt længe. Nu har Egypt Exploration Society tilladt Barry Kemps Amarna Project at lægge alle *Amarna Reports* online. Rapporterne, der udkom i seks bind mellem 1984 og 1995, kan ikke længere fås på tryk, men kan altså nu hentes i deres fulde længde på Amarna Projects hjemmeside. Her ligger i øvrigt også projektets nyhedsbrev, *Horizon*, til gratis download.
http://www.amarnaproject.com/downloadable_resources.shtml

Akhnaten og Nefertitis by i 3D

En udstilling afholdt i Bordeaux i Frankrig i april demonstrerede de resultater, man kan opnå ved at kombinere arkæologi, ikonografi og digital ekspertise. Opgaven var at genskabe dele af byen Amarna i 3D. Teknikken var blevet anvendt af Robert Vergnienx m.fl. på talatat fra Karnak, der udkom i bogform (R. Vergnienx og M. Gondran, *Aménophis IV et les pierres du soleil. Akhénaton retrouvé*, Paris 1997), men her var det som film fremvist i en stor sal sammen med andre installationer. En beskrivelse af udstillingen (på engelsk), og en stump af filmen kan ses her:
<https://news.cnrs.fr/articles/the-lost-city-of-akhenaten>

Det er svært at bedømme autenticiteten af det hele, men smukt og stemningsfuldt er det, især fordi vi også ser mennesker bevæge sig rundt i byen. [LM]

CFEET-arkiver online

Et væld af materiale i det fransk-ægyptiske center i Karnak ligger nu online her:
<http://www.cfeetk.cnrs.fr/index.php?page=archives-du-cfeetk>

Det er et umådeligt nyttigt redskab for alle, der interesserer sig for templerne komplicerede historie. Der er oplysninger om igangværende arbejde og links til relevante publikationer og til hjemmesider om andre arkæologiske områder i Ægypten, museer og diverse projekter – ja listen er uendelig. På fransk – men en engelsk og arabisk version synes også at være planlagt. [LM]

**Amenhotep IV's tempel
i Sesebi**

Lise Manniche

**Øjeblikket og flodhesten:
Om oldægyptiske
tidsopfattelser**

Rune Nyord

**De romerske
mumieportrætters historie
og funktion**

Louise Alkjær

**Tutankhamon-konference
i Cairo**

Tine Bagh

**Den hierosymbolske
indskrift på Rundetårn**

Thomas Christiansen

